

Educació i sexualitat: de la crisi de final de segle a l'època d'entreguerres

Àngel C. Moreu Calvo

Universitat de Barcelona

RESUM

L'article, en una primera part, intenta fixar la profunditat dels canvis que es van produir al discurs de la moral sexual tradicional durant aquest període marcat pels efectes de la industrialització a les ciutats, les reclamacions dels primers feminismes, les denúncies de l'higienisme, l'eugenèsia i la psicoanàlisi, les preocupacions del moviment regeneracionista europeu a l'entorn de la prostitució, la irrupció de la joventut en el panorama sociopolític, i les demandes generalitzades d'educació sexual. En una segona part de l'article, s'analitza com es viu aquesta situació a Catalunya i Espanya, i es destaca la recepció a casa nostra dels diferents factors de canvi mencionats, la major o menor incidència que es detecta dins dels diferents sectors socials, científics, intel·lectuals i educatius, i les peculiaritats que es manifesten des de la idiosincràsia sociopolítica i cultural de l'Espanya del període. Tant a la primera part com a la segona, ocupen un lloc preferent els protagonistes i les seves obres més significatives. La conclusió de l'anàlisi és que allò que semblava l'inici d'una revolució sexual al període d'entreguerres no va arribar a canviar sinó aspectes formals de la moral tradicional que difícilment permeten acceptar les conclusions d'alguns entusiastes que qualifiquen de primera revolució sexual aquests canvis.

PARAULES CLAU: història de l'educació, educació sexual, educació moral, higienisme, psicopedagogia.

ABSTRACT

The first part of the article tries to determine the depth of the changes that took place in the discourse of the traditional moral sexuality during this period, marked by the effects

of industrialization in the cities, the claims of the first feminisms, the denunciations of hygienism, eugenics and psychoanalysis, the concerns of the European Regenerationist Movement around prostitution, the irruption of young people in the sociopolitical panorama and the general demands for sexual education. In the second part, the article analyses how this situation is felt in Catalonia and Spain, highlighting the reception of the mentioned changing factors in Catalonia, the degree of incidence detected in the different social, scientific, intellectual and educational sectors, and the peculiarities shown from Spain's own sociopolitical and cultural idiosyncrasy of the period. Both in the first and the second part of the article, the central characters and their most significant works occupy a preferential place. The conclusion of this analysis is that what looked like the beginning of a sexual revolution in the period between the 19th and the 20th centuries only changed formal aspects of the moral tradition, therefore making hardly acceptable the enthusiastic conclusions of some analysts that qualify these changes as the first sexual revolution.

L'educació i la sexualitat fan referència a mons d'una gran complexitat conceptual. Només la seva permanència en el temps, la seva llarga història, seria suficient per justificar l'amplitud contextual que arrosseguen ambdós mons; i és que tant l'educació com la sexualitat han estat presents a l'entorn cultural de l'esdevenidor humà des dels inicis de l'aparició de l'espècie humana sobre el planeta. Una mirada globalitzadora com aquesta obliga a contemplar l'educació i la sexualitat des d'un punt de vista extensiu que proporcionarà al nostre discurs l'enfocament enriquidor d'aquella posició estratègica on naturalesa i cultura dialoguen.

Com que no hi ha camí fet en aquest tema de la història de l'educació sexual,¹ cal deixar clara la nostra pretensió de bon començament, que no és cap altra que dur a terme una aproximació a l'estudi de l'educació sexual, durant el període assenyalat, tot cercant la contextualització de l'objecte, és a dir, la identificació dels nuclis, gairebé sempre aliens a la pedagogia, que van aconseguir millor o pitjor l'entroncament de l'educació sexual en els processos de construcció de la pedagogia científica. Aquesta història s'inicia, doncs, quan els moviments feministes i anarquistes de l'últim terç del segle XIX van començar a exigir la coeducació dels sexes, i acaba amb l'anomenada *pedagogització de la sexualitat*, que es generalitza a

1. La història de l'educació sexual es troba disgregada en obres que tracten de la història de la sexualitat, el feminisme, la medicina, la psicologia, la pedagogia i altres disciplines afins. Vegeu a tall d'exemple: A. GIDDENS, *La transformación de la intimidad: sexualidad, amor y erotismo en las sociedades modernas*, Madrid, Cátedra, 1995; A. WETTLEY, *Revista de Sexología*, núm. 43 (1990), *De la «psychopathia sexualis» a la «ciencia de la sexualidad»*, monogràfic; M. FOUCAULT, *Historia de la sexualidad*, Madrid, Siglo XXI, 1998, 3 v.; D. KARLHEINZ, *Historia sexual del cristianismo*, Saragossa, Yalde, 1993; C. FERNÁNDEZ DE CASTRO, *La otra historia de la sexualidad*, Barcelona, Martínez Roca, 1990; M. POTTS, *La historia de la sexualidad desde Adán y Eva*, Madrid, Cambridge University Press, 2001.

Occident durant el període d'entreguerres (1919-1939). Aquesta contextualització que anunciem requereix algunes consideracions prèvies que mostren l'amplitud i les connotacions d'aquesta branca fonamental de la història de l'educació.

Tant la història de la sexualitat com la història de l'educació descobreixen com els avenços de les ciències naturals i socials, les conviccions religioses, les ideologies polítiques o l'art, entre d'altres factors, han anat configurant concepcions diferents d'aquests dos grans àmbits, amb una incidència directa en el desenvolupament individual i social dels humans durant els diferents períodes que ens han precedit fins avui. El mateix es pot dir quan s'estableix la relació dels dos objectes en l'anomenada *educació sexual* o *educació de la sexualitat humana*.

I com que sembla que, avui dia, no queda gaire clar què es vol dir quan es parla de sexe o de sexualitat,² autors de diferent procedència —científics, intel·lectuals, religiosos, etc.— continuen publicant les seves aportacions amb una intenció divulgadora o crítica.³ Encara l'any 1916, Freud es preguntava irònicament si el sexe no era allò que és indecent, allò de què no es pot parlar. I, pel que fa a l'educació, aquesta dispersió o complexitat en el significat es detecta en una necessitat ineludible d'acotar-ne el contingut; així es fan servir sintagmes de diversa mena: *educació formal*, *educació moral*, *educació infantil*, *educació musical*, *educació a distància*, entre molts d'altres. La mateixa *educació sexual* constitueix una província en l'extens mapa conceptual de l'educació.

Aquesta diversitat en la procedència dels estudis referits a la sexualitat i a l'educació sexual és el resultat de la llarga evolució d'una realitat ja en els seus orígens diversa i polifacètica. Durant molts mil·lennis la presència social de la sexualitat va ser una part important del corpus màgic i religiós que regia les vides

2. Aquesta dispersió augmenta quan se'n vol fer una anàlisi lexicogràfica, ja que les paraules que avui fem servir són relativament recents. Abans del segle XVI, la paraula *sexe* és poc freqüent a l'àrea romànica. Etimològicament, encara que no hi ha unanimitat entre els lingüistes, *sexe* es relaciona amb el verb llatí *secare*, que vol dir 'tallar', 'dividir', 'separar', 'diferenciar'. *Sexus*, servia, doncs, per diferenciar el mascle i la femella, de manera que gairebé sempre anava amb els qualificatius *virilis* o *muliebris*. L'adjectiu *sexual* és molt posterior i es feia servir al llatí utilitzat per la medicina (*sexualis*) per qualificar comportaments i diferències relacionades amb el sexe. Finalment, *sexualitat* apareix a la primera meitat del segle XIX, i coincideix amb els avenços en biologia; a la darreria del segle XIX s'identifica amb *vida sexual*, i amb la consolidació de la psicoanàlisi durant el primer terç del segle XX, adopta un significat semblant al que pot tenir avui.

3. Una de les darreres aportacions és signada pel filòsof Dorian Sagan, un dels primers descriptors de la teoria del caos, i per la seva mare, la biòloga Lynn Margulis, codirectora de la Secció de Biologia Planetària de la NASA i catedràtica de la Universitat de Massachusetts. Vegeu D. SAGAN i L. MARGULIS, *¿Què és el sexe?*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1999. La rellevància d'aquest llibre rau en la consideració de la sexualitat des d'una perspectiva no antropocèntrica, la qual cosa esclareix bastant el camí en el moment de posar-se a reflexionar avui sobre la sexualitat, la seva història i la seva educació.

dels humans a les antigues civilitzacions. Aquesta presència, ben estudiada per l'antropologia des del segle XIX, s'explica, entre d'altres factors, per la implicació de la sexualitat en estructures socials com la família, o en processos de socialització com els ritus d'iniciació. La regulació de les diverses manifestacions de la sexualitat (desig, aparellament, reproducció, plaer, diferenciació home/dona, etc.) mitjançant l'educació i les lleis forma part del patrimoni cultural de les més antigues tradicions als cinc continents. Així, per exemple, a la tradició hindú, el *Kamasutra* (tractat de la satisfacció sexual) regulava el *kama*, un dels dos àmbits de la quotidianitat en la vida dels adults —que eren el *kama* (plaer) i l'*artha* (interessos materials). El mateix podem dir de l'anomenat *art d'alcova* a la literatura xinesa.

A Occident, si bé en un primer moment hom participa del tronc comú màgic i religiós plasmat a les diferents mitologies, l'extensió i la primacia del cristianisme obren un període caracteritzat per l'ocultació, pel manteniment de la qualificació de tabú per a la vida sexual, i per la castedat com a estat de perfecció, amb unes conseqüències que han mediatitzat la ciència, la cultura i la moral d'Europa i Amèrica fins avui.⁴ Cal dir, però, que la tradició grega i romana anterior havia produït textos d'educació sexual⁵ bastant propers a l'actual definició d'aquest corpus didàctic. L'ocultació de la sexualitat mantinguda durant tant de temps va acabar consolidant una axiologia que considera la procreació com a únic valor de la sexualitat, i que qualifica el plaer, les diferents opcions sexuals i altres aspectes de la sexualitat humana d'immorals. En aquest context, l'educació sexual quedava restringida a l'àmbit social privat de la família; eren els pares els responsables d'explicar als fills els secrets de la procreació i les conseqüències negatives de la immoralitat.

Els efectes d'una tal productivitat moral mil·lenària (Foucault parlava del caràcter productiu dels discursos, en el sentit de la seva capacitat per conformar subjectivitats) van ser que es va acabar imposant una ètica sexual eminentment restrictiva. Però la història, l'art i sobretot la literatura donen testimoni tant del manteniment durant segles d'aquest corpus normatiu caracteritzat per l'ocultació de la sexualitat, com de les peculiaritats de la seva observança, poc respectuosa amb la norma tant per part dels poderosos com de les classes populars. Això justifica que es parli de doble moral o falsa moral en el moment de caracteritzar la situació generada per l'ètica restrictiva que va imposar el cristianisme.

Exemples propers i ben coneguts d'aquesta dicotomia existent entre la doctrina oficial i la realitat social son *La Lozana andaluza* de Francisco Delicado,⁶ el *Deca-*

4. P. ARIES, A. BEJIN i M. FOUCAULT, *Sexualidades occidentales*, Barcelona, Paidós, 1987.

5. Vegeu, per exemple, P. OVIDI NASÓ, *Ars amatòria*, Barcelona, Fundació Bernat Metge, 1977.

6. J. M. MARTÍN, «Memoria e identidad en *La Lozana andaluza*», *Artifara*, núm. 2 (gener-juny 2003), secció «Addenda» (en línia), <<http://www.artifara.com/rivista2/testi/lozana.asp>>.

meron de Boccaccio o *La Celestina* de Rojas. La doble valoració que han obtingut obres d'aquestes característiques entre els seus glosadors constitueix una prova evident de l'existència d'una doble moral; també de la repercussió que va tenir la literatura didàctica o moralitzant de temàtica sexual durant l'època medieval i renaixentista. D'altra banda, la presència habitual en els *curricula* universitaris de textos com l'*Ars amandi* d'Ovidi i la llista extensa d'autors i obres que segueixen el deixant de la literatura amatòria ovidiana,⁷ juntament amb la producció doctrinal de l'església,⁸ conformen una situació que evidencia també aquesta dualitat paradoxal de la qual parlem.

La medicina medieval i renaixentista, al seu torn, ofereix una línia de treballs sobre la higiene del coit que, en principi, podrien considerar-se també elements paradoxals d'aquesta situació. Són autèntics tractats d'educació sexual destinats als homes casats, i la seva presència es justifica, d'una banda, perquè donen resposta al manament bíblic del «creixeu i reproduïu-vos», i de l'altra, perquè respecten l'ortodòxia eclesiàstica en el sentit que la relació sexual s'ha de limitar a la seva funció reproductora. Un dels llibres que obeeixen aquesta línia de l'higienisme premodern, publicat el 1572, va ser escrit pel metge F. Núñez de Coria i porta com a títol *Tractado del uso de las mugeres*.⁹ Coria parteix de la doctrina que es pot trobar al *Corpus Hipocraticum* sobre allò particular, respecte a les relacions entre la complexió física i la pràctica del coit, i a l'obra d'autors com Galè, Avizena, Averroes o Rhazes, sobre altres extrems que van servir a Coria per elaborar el seu discurs didàctic i per defensar el valor profilàctic del coit,¹⁰ en el sentit que en constituïa una activitat necessària si es volia assegurar la salut del cos.

7. J. L. Canet ha estudiat aquesta utilització de la literatura ovidiana a les universitats des del segle XII. Vegeu J. L. CANET, «Ars Amandi et reprobatio amoris: trois formules de l'amour medieval», a D. JIMÉNEZ i C. ABRAMOVICI (ed.), *Eros volubile: Les métamorphoses de l'amour du Moyen Age aux Lumières*, París, Editions Desjonquères, 2000, p. 11-21.

8. Els expeditius missatges de sant Pau contra les pràctiques sexuals van tenir continuïtat durant l'època de consolidació del cristianisme. Recordem les denúncies de sant Agustí contra la luxúria, o les de Tertulià contra l'avortament, els comentaris de sant Isidor de Sevilla a la literatura ovidiana, la sistematització tomista al segle XIII, o les conclusions del Concili de Trento (segle XVI), que anatematitzava tota persona que negués que la virginitat o el celibat eren estats superiors a la vida matrimonial.

9. Durant l'època medieval ja havien aparegut altres textos de la mateixa temàtica, com el *Constantini liber coitu* (*De coitu*) (segle XI), *Liber minor de coitu* (segle XIII), o *Speculum al foderi* (segle XIV), escrit en català.

10. Coria, però, no obvia el tema del plaer en la sexualitat i el dilema moral que amaga. Així podem llegir: «[...] el coyto o obra de engendrar, no es otra cosa sino vn ayuntamiento del macho y hembra en los miembros de la generacion, con el qual se expelle lo superfluo de la postrera digestion, ordenado para la conseruacion del indiuiduo y especie, y como el fin de este acto sea en dos maneras. El vno y mas principal para la generacion y multiplicacion del linage, y el otro necessario para la salud del cuerpo y gouernacion y regimiento del, no tractaremos del sino en quanto toca para este segundo fin o intento, aunque a cerça de algunos y de muchos su fin no sea sino para sola la delectacion y deleyte

Aquesta ètica restrictiva rep el suport inestimable de la burgesia triomfant al segle XVIII mitjançant la institució del control. «No el deixeu sol ni de dia ni de nit», clamava Rousseau trenta anys abans que Bentham inventés el panòptic. En la mateixa línia, l'evolució del moviment antimasturbatori durant més de cent cinquanta anys constitueix un indicador inestimable a l'hora d'entendre els efectes de la racionalització moral de l'entorn de la sexualitat a l'Occident modern i contemporani.¹¹ Juntament amb Rousseau, l'edició el 1760 d'un llibre titulat *Onanisme*, escrit per Samuel Tissot, metge de Lausanne, o la publicació de diverses obres de la feminista il·lustrada Mary Wollstonecraft, produeixen efectes importants dels quals es tracta detalladament més endavant. Deixem dit, de moment, que durant la segona meitat del segle XVIII hom assisteix a un gradual procés de medicalització de les anomenades *perversions sexuals*, una secularització creixent dels discursos sobre ètica sexual, i la proliferació de noves teories, com el degeneracionisme, amb repercussions en l'àmbit de la justícia, l'educació i la qüestió social.

Però aquest equilibri inestable ja havia rebut més d'un cop des de les pròpies files de la religió en la persona de Martí Luter, que va negar el celibat, element basal de la moral sexual cristiana, tot negant un dels símbols que més havia afavorit la defensa de la castedat, representat per la Verge Maria. I encara més, va suprimir el sacrament del matrimoni ja que pensava que es tractava d'un contracte civil i que, per tant, la seva regulació corresponia a la jurisdicció de l'Estat. Com era previsible, la reacció del conservadorisme catòlic va ser contundent. Durant el període que estudiem, encara continuaven els atacs a la persona de Luter quan calia contrarestar l'ascens dels discursos reformadors, tot acusant-lo fins i tot d'haver sexualitzat i substituït la imatge de la Verge Maria.¹²

I des del món de la cultura, el marquès de Sade va intentar un expeditiu desemmascarament de la hipocresia i la pertinàcia de les instàncies del poder polític i religions en el manteniment d'una moral sexual repressiva contra la qual va voler lluitar. Lluny del que considerava una ètica sexual irracional, Sade va construir

de la tal obra, empero porque esta delectacion, no es sino para que mediante ella se continue la generacion, y no para que sea fin, por esso no trataremos de esto sino en quanto toca para la gouernacion y salud del cuerpo» (fol. 289 v i 290 r).

11. Vegeu un treball centrat en l'àmbit espanyol que estudia en profunditat aquesta qüestió: M. VÁZQUEZ i F. MORENO, *Sexo y razón: Una genealogía de la moral sexual en España (siglos XVI-XX)*, Madrid, Akal, 1997.

12. Alexandre Pidal i Mon, director de la Real Acadèmia de la Llengua i defensor d'una ideologia ultraconservadora, qualificava Luter de monjo apòstata, bàrbar i gelós, culpable d'haver expulsat la Verge del claustre «para unirse con ella en nefando y sacrilego consorcio». Vegeu N. ARESTI, «La nueva mujer sexual y el varón domesticado. El movimiento liberal para la reforma de la sexualidad (1920-1936)», *Arenal*, vol. IX, núm. 1 (2002), p. 126 i s. (referència a la p. 129).

la utopia del plaer, tot pensant que l'exteriorització de les inclinacions sexuals de qualsevol mena podia ser una eina potent per a la demolició de la perniciosa moral del sistema politicoreligiós imperant.

Com és sabut, ni Luter ni Sade van obrir esquerdes definitives en aquest edifici tragicòmic de la moral sexual moderna. Tampoc la definitiva liquidació de l'Antic Règim no va provocar canvis substancials en els comportaments sexuals que una productivitat social restrictiva mil·lenària tenia ben assumits; la fotografia de la societat victoriana il·lustra bé allò que diem. Però, com veurem a continuació, s'havia iniciat un camí sense retorn que ha permès a més d'un autor descriure moviments socials i situacions de canvi radical a l'entorn de la sexualitat qualificats fins i tot de revolucions sexuals durant determinats períodes del segle xx.

I. L'educació de la sexualitat i la reforma de la moral sexual

La informació que proporciona una mirada mínimament acurada al fris cronològic dels segles xix i xx permet concloure que el qüestionament de la moral sexual tradicional, durant aquest període, abandona els terrenys de l'excepcionalitat i inicia una dinàmica d'enfrontaments entre els partidaris d'una major llibertat sexual i els partidaris d'una major regulació, que no s'aturarà fins avui. Aquesta corba ascendent mostra tres moments especialment significatius per al canvi de mentalitat envers el sexe: el primer ocupa els anys finals del segle xix i des del començament del segle xx fins a l'època d'entreguerres; el segon coincideix amb l'anomenada *revolució sexual dels seixanta*; i el tercer, l'estem vivint durant aquests inicis del nou mil·lenni. De moment, en aquest article, estudiarem el primer període, uns anys convulsos on es consolida el primer corpus discursiu sobre *educació sexual* amb aquest nom.

El paisatge que mostra Occident al darrer terç del segle xix és políticament molt actiu. Europa i Amèrica es recuperen de greus enfrontaments bèl·lics (Guerra de Secessió, Guerra Francoprussiana, Guerra de la Triple Aliança), i els estats s'ocupen d'enfortir el sentiment nacionalista i d'impulsar l'imperialisme econòmic. El creixement de les ciutats i l'augment de població obrera desvetllen noves situacions que agreugen la problemàtica de la qüestió social tradicional i que obliguen els governs a prendre mesures per donar resposta a les reclamacions d'un ampli moviment regeneracionista en el qual participen científics, intel·lectuals, polítics i professionals de tota mena i condició, que promouen, des dels parlaments o des de la iniciativa privada, campanyes de prevenció i educació social.

D'altra banda, sectors de població tradicionalment apartats dels grans discursos, com les dones i els infants, es fan cada vegada més presents en la vida social. La progressiva incorporació de la dona al món del treball, principalment en els països capitalistes, eixampla i complementa les reivindicacions de les pioneres del moviment sufragista, de manera que durant aquest període les dones no només exigeixen el dret a la participació política,¹³ sinó també la millora de l'educació i la capacitació professional, l'equiparació dels sexes en la família, i denuncien la doble moral sexual que comporta efectes degradants per al sexe femení. Pel que fa als infants, cal parlar d'un protagonisme creixent propiciat pels estudis de la nova ciència positiva. La pedagogia, la psicologia, la medicina, la sociologia i el dret, principalment, dediquen a la infància i la joventut una bona part de la seva activitat investigadora. Es va arribar, fins i tot, a descriure una nova ciència, la psicologia,¹⁴ en el si d'un moviment anomenat *estudi de l'infant* (*Child Study Movement*).

La Guerra Francoprussiana per l'hegemonia continental desvetlla un enfrontament també dins l'àmbit de la cultura: «L'any 1870 entren en conflicte, a més de dos exèrcits, dues mentalitats, dues cosmovisions.»¹⁵ El lideratge cultural d'ambdues potències permet les definicions bipolars, la diferenciació en dos blocs, el llatí i l'anglo germànic, el catòlic i el protestant, el contrareformador i el reformador, amb un reflex en el desenvolupament de la ciència i el pensament del període. Aquest reflex, però, resulta quasi insignificant pel que fa al tractament de la sexualitat, on no s'observen diferències substancials, més enllà de les ja citades quan ens hem referit a la reforma luterana.

Amb el triomf del paradigma biològic i la sistematització de la medicina científica de la mà de Claude Bernard es produeix un avenç que afavoreix els descobriments d'una incipient ciència genètica, amb efectes positius per al tema de la sexualitat per com permetia reforçar amb raons de caràcter científic algunes de-

13. El moviment sufragista no es limita a exigir el dret de vot. Ja Stuart Mill deixa clar el component liberal i el potencial futur del sufragisme en una obra que apareix l'any 1869, en plena eclosió del sufragisme britànic i dues dècades després de la primera Convenció pels Drets de la Dona a Seneca Falls, Nova York. Ens referim al llibre *The Subjection of Women*, que el mateix Mill reconeix que fou inspirat per la seva amiga, i més tard esposa, Harriet Taylor. Mill pensava que el dret al sufragi suprimiria les traves legals discriminatòries que impedièen el desenvolupament de la personalitat de les dones i obriria el camí al ple exercici de les seves capacitats amb efectes importants per a tota la societat. El llibre de Mill i Taylor va ser traduït al castellà l'any 1892 per Emilia Pardo Bazán, que en va escriure el pròleg, i el va incloure en la col·lecció de la «Biblioteca de la Dona» que ella mateixa dirigí. Vegeu E. PARDO BAZÁN, «Stuart Mill (prólogo a *La esclavitud femenina*)», *Nuevo Teatro Crítico*, any II, núm. 17 (1892), p. 41 i s.

14. Á. C. MOREU, *El entorno psicológico en el horizonte de la educación de la infancia, la adolescencia y la juventud*, treball inèdit.

15. C. VILANOVA, *El pedagogismo europeo y la España del siglo XIX*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1985, p. 10.

mandes dels regeneracionistes europeus, tot arribant a configurar un discurs potent a l'entorn de l'eugenèsia,¹⁶ aquella ciència que, aprofitant la millor tradició de l'higienisme i els avenços de la investigació genètica, cercava millorar l'espècie mitjançant un conjunt d'ambicioses propostes, entre les quals apareixia com a fonamental l'educació de la sexualitat, en el marc d'una nova pedagogia que cercava també un nou estatus com a ciència de l'educació experimental i positiva.

I.I. A la recerca d'una nova ètica sexual

Hi ha un denominador comú en tots aquests factors de canvi polític, social i científic, que evidencia una paradoxa d'ordre moral. Per avançar pel camí de l'alliberació de determinades restriccions relacionades amb la sexualitat que proposaven els reformadors calia desfer les contradiccions que amagava la doble moral sexual tradicional. Això no significava res més que renunciar a la institució del control social per part del poder polític, i, per part de l'església, admetre una deficiència extensiva de la sexualitat en contra de la seva doctrina mil·lenària; quasi res.

Potser convé, en aquest punt i abans d'avançar en la nostra exposició, introduir una reflexió sobre expressions del tipus *doble moral sexual*, *falsa moral*, *nova ètica sexual*, que trobem habitualment en la literatura especialitzada i que apareixen també al nostre escrit. La *doble moral* té a veure amb la possibilitat d'adoptar una actitud diferent davant una realitat determinada, depenent de l'entorn, del moment o d'altres circumstàncies. *Actitud* fa referència a acte, actuació. L'ésser humà, al llarg de la seva vida, actua i repeteix els actes que valora i així configura hàbits, costums (*mores*). La moral és, doncs, allò que l'ésser humà fa i valora; mentre que els actes que no tenen valor han de considerar-se com a immorals. Segons això, parlar de *doble moral sexual* vol dir adoptar un comportament o un altre davant el sexe depenent de les circumstàncies, o, el que és el mateix, tolerar —i per tant admetre que té un cert valor— allò que es considera immoral.

En aquest context, parlar de *falsa moral sexual* no sembla que tingui gaire sentit. Si la moral es correspon amb la manera d'actuar que socialment o individual té valor en un moment determinat, la falsa moral no es pot identificar sinó amb la immoralitat. I, encara que no ens costaria gaire qualificar d'immoral la doble moral, la immoralitat no constitueix una qualificació que, per si mateixa, pugui

16. Com és sabut, el terme *eugenèsia* va ser encunyat per Francis Galton l'any 1883. Vegeu F. GALTON, *Herencia y eugenesia*, Madrid, Alianza, 1988. L'evolució posterior d'aquesta disciplina va tenir efectes, com l'esterilització de deficients, que avui considerariem inacceptables. És per això que es diferenciava, ja durant aquells anys, entre l'eugenèsia positiva i l'eugenèsia negativa.

descriure una situació com la que envolta la història de la sexualitat; cosa que sí que pot fer el concepte de doble moralitat.

D'altra banda, l'ètica hauria d'aclarir, reflexionar, fonamentar i sistematitzar aquesta experiència humana que és la moral. És l'ètica la que ha de desvetllar situacions de doble moralitat, comportaments immorals o convencionalismes perniciosos o allunyats de l'habitual activitat humana amb valor; i correspon a l'ètica, també, orientar i apuntar possibles solucions als dilemes morals als quals l'experiència humana s'enfronta dia a dia. Per contra, i òbviament, no és possible, des de l'ètica, justificar actituds ambivalents, a la vegada morals i immorals. Vegem ara qui eren i què deien els teòrics de l'època sobre això.

Ja l'any 1903 va aparèixer un llibre de difícil classificació titulat *Sexe i caràcter*,¹⁷ obra del malaguanyat Otto Weininger, un autor que es va suïcidar als vint-i-tres anys, poc després de veure publicada la seva obra única. El llibre no va passar desapercebut, i de manera immediata es van succeir les edicions (sis en un any) i les traduccions a diversos idiomes. El text, dens i extens, amaga una proposta ètica polèmica, original però de difícil inclusió en el discurs dels reformadors de l'entresgle, ja que menysprea la nova psicologia experimental i científica, i cerca la proximitat amb Natorp i Husserl, per desenvolupar una ètica personalista que el porta a negar qualsevol deure que no tingui a veure amb un mateix. Francisco Romero, que ha estudiat l'obra de Weininger, afirma que la seva filosofia és «la transposició teòrica o reflexiva d'una postura espontània que no és rara durant els anys de l'adolescència i primera joventut». I afegeix: «A aquest pensador li ha faltat viure, rebre en si la rica experiència dels anys nombrosos.»¹⁸

Poc després de l'aparició del llibre de Weininger, el metge filòsof espanyol Diego Ruiz publicava al BILE un extens article titulat «Les antinòmies de l'educació sexual» (1904), i Sigmund Freud, els *Tres assaigs de teoria sexual* (1905).¹⁹ Així, des dels inicis del segle xx, els moralistes van orientar les seves reflexions cap a aquesta qüestió de la construcció d'una nova ètica sexual amb una intensitat que no es coneixia en èpoques anteriors. En general, si ens referim als textos filosòfics, tenen una importància relativa que ens serveix per exemplificar la demanda social generalitzada de canvis en la moral sexual, i, per a la nostra indagació sobre la història de l'educació sexual, per fer ressaltar la seva procedència intel·lectual, ja que, en molts casos, són signats per psicòlegs i pedagogs.

17. O. WEININGER, *Geschlecht und Charakter*, Viena, Braumüller, 1903. Losada el va publicar en castellà l'any 1942, en una traducció de F. Jiménez de Asúa amb pròleg de Francisco Romero. I ara, amb motiu del centenari, ha aparegut una nova edició amb els mateixos crèdits datada el 2004.

18. F. ROMERO, *Ideas y figuras*, 2a ed, Buenos Aires, Losada, 1958, p. 37.

19. D'aquests autors ens n'ocupem més endavant en aquest mateix article.

És el cas de Friedrich Wilhelm Förster, filòsof i pedagog alemany, editor de la revista *Ethische Kultur* i catedràtic de la Universitat de Viena fins a 1935, que va emigrar cap als Estats Units, on va acabar els seus dies. La seva obra com a pedagog està orientada envers la formació ètica de la persona i es pot trobar en bona part traduïda al castellà. Förster va escriure, ja l'any 1907, una de les primeres monografies sobre educació sexual titulada *Sexualethik und Sexualpädagogik*, que, als anys seixanta, encara es continuava reeditant a Espanya. L'èxit de les idees de Förster aquí, i a d'altres països amb una moral sexual tradicional catòlica molt arrelada, rau en la moderació idealista que caracteritza l'obra d'un autor com aquest, que no vol trencar amb la tradició; no en va la traducció de l'obra que comentem fa referència en el títol a una nova lectura d'antigues veritats.²⁰

Aquest mateix any de 1907 hom assisteix a un esdeveniment amb unes connotacions xocants per l'època i amb unes repercussions realment excepcionals. Ens referim a la publicació d'una obra d'Eduard Fuchs²¹ titulada *Història il·lustrada de la moral sexual des de l'edat mitjana fins al present*,²² que va ser un autèntic best seller. Si el contingut del llibre de Weininger fa pensar que l'èxit de vendes es devia a un interès de caràcter intel·lectual junt amb la curiositat sobre la sexualitat, característica d'una societat encara dominada per l'ocultació d'aquest àmbit de la vida humana, en el cas del llibre de Fuchs els mitjans intel·lectuals no es van fer ressò de l'esdeveniment, però sí un públic ansiós per contemplar l'extraordinari recull d'imatges eròtiques que per primera vegada sortien a la llum reproduïdes en una publicació enciclopèdica. En aquest sentit, Walter Benjamin, un dels pocs intel·lectuals que es van ocupar d'aquesta obra, va considerar Fuchs com a pioner, el primer que publicava un arxiu d'aquestes característiques.²³

Des de l'anarquisme individualista, *Émile Armand*, pseudònim d'Ernest-Lucien Juin, es presenta disposat a recuperar i amplificar les teories que sobre l'amor ha-

20. F. W. FÖRSTER, *Sexualethik und Sexualpädagogik*, Rempten i Munic, F. R. Buchhandlung, 1907. L'edició que hem consultat: F. W. FÖRSTER, *Ética y pedagogía sexual: Nueva exposición de antiguas verdades*, 2a ed., Alcoi, Marfil, 1965.

21. Periodista i antiquari alemany, Eduard Fuchs havia nascut en el si d'una família de treballadors. Amb una formació d'impressor, va arribar a tenir una gran cultura, i, a causa de les contínues reimpressions dels seus llibres, va aconseguir una posició econòmica benestant. Va ser cofundador de l'SPD (Partit Socialista Alemany) amb Rosa Luxemburgo i Karl Liebknecht.

22. E. FUCHS, *Historia ilustrada de la moral sexual*, Madrid, Alianza, 1996, 3 v.

23. W. BENJAMIN, «Historia y coleccionismo: Eduard Fuch y tesis de filosofía de la historia», a *Discursos interrumpidos*, Madrid, Taurus, 1973. Pot ser interessant recordar que, el 1822, Friedrich Karl Forberg va publicar un recull de textos grecs i romans antics, amb una gran varietat de comportaments sexuals, titulat *Manual clàssic de doctrina eròtica*. Naturalment, es tractava d'un manual no il·lustrat.

via exposat mig segle abans Charles Fourier.²⁴ Autor d'una obra extensa, Armand evoluciona des de la seva militància en moviments naturistes a finals del segle XIX fins al descobriment de l'individualisme anarquista de Stirner, per centrar-se finalment en el tema de la moral sexual durant el període d'entreguerres.²⁵ Entre els seus treballs, destaca *La Révolution sexuelle et la camaraderie amoureuse* (1934), on culmina un llarg recorregut didàctic i de consolidació de la seva teoria de la companyonia amorosa, com hem dit, arrelada al nou univers amorós de Fourier, actualitzada pels debats que sorgien de la pràctica a les comunes, on s'intentava posar en pràctica aquesta nova manera de viure la sexualitat a partir de noves fórmules d'associació i cooperació alternatives a la família tradicional.

D'altra banda, Aurel Kolnai, autor d'orientació psicoanalítica, va publicar l'any 1930 un llibre titulat *Sexualethik: Sinn und Grundlagen der Geschlechtsmoral* (*Ètica sexual: Sentit i bases de la moral sexual*).²⁶ Un any després, August Messer, filòsof i psicopedagog alemany, feia públic un manual titulat, igualment, *Sexualethik*.²⁷ Messer, que va ser professor de filosofia a Giessen i a Heidelberg, és més conegut entre nosaltres per la seva *Història de la filosofia*, traduïda al castellà per Zubiri i Xirau, o per *Fonaments filosòfics de la pedagogia*, publicada per l'editorial Labor el 1935. Arribats a aquest punt, cal no perdre de vista que, durant aquest període en estudi, l'església catòlica es preocupà d'anar donant resposta a les publicacions de filòsofs, polítics, científics, etc., que difonien continguts crítics o contraris a la doctrina oficial de l'església. Un exemple d'aquests anys és l'encíclica *Casti connubii* de Pius XI, que regulava la moral dins l'àmbit del matrimoni i que trencava l'estratègia del silenci que s'havia mantingut sobre aquesta temàtica en el conjunt de les cartes

24. Com és sabut, Fourier va escriure sobre sexualitat en uns termes revolucionaris que van ser criticats fins i tot per anarquistes com Proudhon, i que van inspirar, ja durant el període en estudi, l'organització de comunes on es practicava l'amor lliure. L'ètica sexual de Fourier descriu un univers en el qual tothom pot expressar la seva individualitat mitjançant una pluralitat de relacions que permeten qualsevol orientació sexual i qualsevol manera d'associació; vegeu C. FOURIER, *El nuevo mundo amoroso*, Madrid, Siglo XXI, 1972. Fourier és també un pioner en el tema de l'alliberament de la dona i la seva promoció social en total igualtat amb l'home.

25. L'obra d'Armand va gaudir d'una significativa difusió entre nosaltres, principalment a València i Barcelona, a través de les publicacions i les activitats dels ateneus llibertaris. La informació sobre la seva activitat i la traducció de les seves obres més emblemàtiques es recullen a revistes barceloneses, com *Ètica* (després, *Iniciales*), o a editorials, com la llavors valenciana Biblioteca Orto. Avui es continuen editant les obres d'Armand a tot el món; vegeu a tall d'exemple, É. ARMAND, *Individualismo anarquista y camaradería amorosa*, Barcelona, Fundació d'Estudis Llibertaris i Anarcosindicalistes, 2000. Sobre Armand, vegeu J. MAITRON, *Le Mouvement Anarchiste en France*, París, Maspero, 1983.

26. A. KOLNAI, *Sexualethik: Sinn und Grundlagen der Geschlechtsmoral*, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 1930.

27. A. MESSER, *Sexualethik*, Berlín, Wegweiser, 1931.

papals des de sempre.²⁸ Potser aquest trencament era exigit per la presència creient dels nous discursos sobre ètica sexual procedents de la filosofia natural i la ciència positiva, i inspirats, principalment i com ja hem explicat, en els avenços de la biologia.

Des de l'altre extrem, Bertrand Russell va publicar un breu assaig titulat *La nostra ètica sexual*.²⁹ Es tracta d'un llibre que va produir un cert escàndol el 1936, l'any de la seva aparició. De manera clara i concisa Russell explica, en primer lloc, les dificultats per construir una ètica sexual viable, degut, entre d'altres causes, al sentiment tradicional de pudor davant el món de la sexualitat, a la tendència a la poligàmia i al sentiment de gelosia; factors que generen infelicitat en amplis sectors de població. És per això que una nova ètica sexual ha de començar per interrogar-se sobre quina regulació moral pot contribuir més eficaçment a la felicitat humana des d'un punt de vista pragmàtic, tot pensant en les seves possibilitats reals. Russell, com a mitjà per aconseguir els objectius de la nova ètica sexual, considera que l'esclarament de la sexualitat ha de ser un element fonamental en l'educació dels infants, denunciant els efectes perniciosos de l'ocultació de la veritat, l'engany o la ignorància.

L'evolució de la sexualitat, amb la perspectiva dels cent anys transcorreguts des de l'aparició de *Sexe i caràcter*, no ha seguit —potser afortunadament— els camins que descobreix el tractat de Weininger, ni en l'articulació del sexe masculí amb el femení, ni en l'explicació dels *estats sexuals intermedis* en el plànol de la realitat, ni en la definició ideal de la figura de l'home i la dona. Tampoc la qüestió no ha evolucionat d'acord amb els radicals plantejaments fourieristes d'Armand, ni, des de l'altre extrem, d'acord amb l'ultraconservadorisme d'alguns sectors del catolicisme contrareformador. En aquest sentit, les reflexions d'altres moralistes, com Russell per exemple, sembla que van encertar més els camins pels quals havia de derivar la nova ètica sexual, i, per tant, es poden considerar més assenyades.

Alguns treballs d'investigació sociològica descobrien, ja a començament del segle xx, dinàmiques de canvi en adolescents i joves que poc tenien a veure amb els discursos dels uns i els altres. I. Helman va dur a terme una interessant investigació sobre la joventut russa d'ambdós sexes entre 1922 i 1932 mitjançant una enquesta sobre els seus costums sexuals, tot arribant a la conclusió que s'enfronta-

28. Poden servir d'exemple també les encíclicques de Lleó XIII *Aeterni patris* (1879), sobre la restauració de la filosofia cristiana d'acord amb la doctrina tomista, i la *Rerum novarum* (1891), sobre la qüestió social, sense oblidar tampoc l'encíclica *Quadragesimo anno* (1931), dictada per Pius XI sobre la mateixa temàtica.

29. L'obra es troba inclosa a B. RUSSELL, *Por qué no soy cristiano y otros ensayos*, Barcelona, Edhasa, 1999. L'autor ja havia tractat el tema l'any 1929 a *Marriage and moral*, traduït al castellà per Manuel Azaña un any després: B. RUSSELL, *Vieja y nueva moral sexual*, Madrid, España, 1930.

ven als problemes de la sexualitat i els solucionaven per si mateixos.³⁰ Molt abans d'aquestes investigacions, s'havien iniciat moviments de joventut on eren notòries també noves actituds envers la sexualitat, al marge de la moral religiosa tradicional i al marge també de la moral burgesa dels seus pares. Les primeres associacions d'adolescents i joves havien aparegut a Alemanya a les acaballes del segle XIX. Els noms, avui mítics, d'aquests pioners de l'associacionisme juvenil (Retorn a la Natura!, Ocells Errants, etc.) reflecteixen el que era llur objectiu prioritari: la llibertat i un contacte pur amb la naturalesa, cercat també a la mateixa època per Lietz, Wyneken i les escoles neoromàntiques i llibertàries de Bremen i Hamburg, tot recuperant la idea de Schiller que parlava «de viure com a recerca contínua de la individual realització estètica i de la sublimació espiritual».³¹ Hans Blüher va seguir de prop l'evolució d'un d'aquests grups i va publicar, ja l'any 1912, *Wandervögel, història d'un moviment de joventut*.³² Es tracta d'una trilogia que dedica un dels seus volums als aspectes sexuals de la vida del grup.

Podem concloure en aquest punt que la participació dels filòsofs al debat sobre ètica sexual i sobre sexualitat en general durant aquest període es pot qualificar de curta i poc brillant, tret d'aquestes interessants aportacions ressenyades als paràgrafs anteriors i d'alguna altra de construïda a partir dels discursos de la sociologia, la medicina, la psicoanàlisi o la pedagogia, que troben el seu lloc en altres apartats d'aquest article. I és que —com anem dient— parlem d'una època en la qual el paradigma biologista i la medicina, com a ciència millor situada en el context general d'una ciència triomfant, marquen el camí de la sistematització, del mètode positiu, que vol ordenar fins a l'última expressió de les ciències humanes, socials i naturals.

1.2. *Biologia i medicina. El paper dels metges en l'esclarament social de la sexualitat*

Juntament amb les aportacions de la filosofia, la investigació biològica i mèdica d'orientació positivista s'obre camí amb força durant el segle XIX, un cop que

30. «En la nueva manera de vivir, en la nueva moral, en el hombre nuevo, la vida sexual constituye uno de los elementos principales. [...] El cuadro que trazamos es una fotografía hecha en un momento de transición social [...]. El fin que perseguimos con estas páginas es decir la verdad sobre la vida sexual de la juventud trabajadora y explicar cómo intenta solucionar, sin ayuda de nadie, los conflictos con que tropieza en este terreno». Vegeu I. HELMAN, *La vida sexual de la juventud contemporánea*, Madrid, Aguilar, 1932, p. 6-7.

31. A. SANTONI, «Moviments, associacionisme i educació juvenil entre el vuit-cents i els primers anys del nou-cents», *Educació i Història*, núm. 6 (2003), p. 9 i s. (referència a la p. 13).

32. H. BLÜHER, *Wandervögel, histoire d'un mouvement de jeunesse*, París, Les Dioscures, 1994. El tercer volum porta com a títol «El Wandervögel sota la llei d'Eros».

l'aura de l'idealisme hegel·lià inicia el seu declivi després de la mort del que havia estat durant molts anys el seu valedor. Efectivament, després de la mort de Hegel l'any 1831, comencen a cobrar protagonisme tot un seguit de tendències i moviments que fins llavors havien ocupat un segon pla. Així, Schopenhauer, Darwin, Helmholtz, Bernard, Mendel, Charcot, Burton, Forel i molts d'altres van contribuir per diferents vies a la fonamentació d'un nou científisme, que acabarà inspirant-se en el mètode positivista comtí, beneficiós principalment per a les ciències naturals, i, per tant, per a l'estudi i la investigació biològica i mèdica de la sexualitat.

Ja el 1843 un metge rus, Heinrich Kaan, va publicar un tractat titulat *Psychopathia sexualis*, on apareix la primera reinterpretació, des d'un punt de vista mèdic, de les perversions que fins llavors havien estat descrites des de l'àmbit religiós del pecat mitjançant una terminologia procedent de la teologia medieval (*desviació, aberració, perversió*, etc.). És l'inici de l'anomenada *medicalització del pecat*. De manera que les transgressions del sisè manament de la llei divina es van incorporant a l'àmbit d'una naixent psicopatologia, un indicador més de la generalització del paradigma biològic i de la progressiva secularització del món de la sexualitat.

Juntament amb la medicalització dels pecats de la carn, la descripció del concepte de *degeneració* pel metge francès Benedict Morel l'any 1857³³ obre una línia argumentativa que aviat serà adoptada per diversos teòrics del dret, la política o l'educació. El caràcter religiós i moralista de la teoria de Morel va evolucionar cap a terrenys més en concordança amb els desenvolupaments de la ciència mèdica positiva de la mà, entre d'altres, de V. Magnan, que va publicar els seus treballs al tombant del segle XIX. Pel que fa a la sexualitat, el degeneracionisme sentencià la *impertinència sexual*, i deixà així el camí lliure a pràctiques controvertides d'esterilització fins ben entrat el segle XX.³⁴

33. B. A. MOREL, *Traité des degenerances physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine*, París, Baillyère, 1857.

34. L'any 1902, Vaschide i Vurpas sintetitzaren la següent definició de *degenerat*: «El ser que, en relació con sus progenitores más inmediatos, se presenta esencialmente disminuido en sus condiciones biopsíquicas y no realiza más que de una manera imperfecta las necesidades que impone la lucha diaria por la existencia, siendo esta disminución, que se traduce por estigmas exteriores y permanentes, esencialmente progresiva, salvo regeneración intercurrente, produciendo con mayor o menor rapidez la extinción de la especie». Vegeu I. BERNALDO DE QUIRÓS, «La eliminación y la esterilización de los anormales», *La Infancia Anormal*, III època, núm. 29 (1958), p. 79 i s. (referència a la p. 80). Determinats autors de reconegut prestigi i ideologia ben allunyada del feixisme, com Rodríguez Lafora, consideraren com a possibilitat durant el primer terç del segle XX les propostes eugenèsiques relacionades amb l'esterilització dels anomenats *degenerats*. L'argument justificador, més o menys deia que si la naturalesa trigava dos segles a extingir una estirp degenerada, segons els estudis realitzats a l'època sobre algunes famílies

D'altra banda, la consolidació de la medicina científica afavoreix durant el darrer terç del segle XIX l'aparició d'un conjunt d'obres que conduiran a la fonamentació de la sexualitat com a ciència ja durant els primers anys del segle XX. Efectivament, la *sexologia*, amb aquest nom, serà descrita per Iwan Bloch el 1907. Però, com diem, l'obra de Bloch es pot considerar com el resultat d'un procés que disposa, als anys finals del segle XIX, de personatges, obres i iniciatives importants en aquest camí de la fonamentació de la sexualitat com a ciència, en alguns casos amb una orientació clarament educativa. És el cas de l'obra de l'italià Paolo Mantegazza, metge i antropòleg italià, fundador del Museu Etnològic de Florència i autor de *Trilogia dell'amore* (1873-1886), un ambiciós tractat que inclou l'estudi de la sexualitat des de tres punts de vista: el fisiològic, l'higiènic i l'antropològic.³⁵ El llibre de Mantegazza és un autèntic manual d'educació sexual, que va ser utilitzat pels fills de la burgesia italiana durant dècades.

En el camí de la fonamentació de la sexologia com a ciència trobem als anys d'entresegles la personalitat del pare de la psicoanàlisi, Sigmund Freud, del qual ens ocupem més endavant; l'holandès T. H. van de Velde, autor l'any 1927 d'un llibre d'educació sexual per a adults titulat *Het volkomen el huwelijk* (*La unió perfecta*);³⁶ Auguste Forel, autor d'importants textos de pedagogia sexual; Magnus Hirschfeld, un metge considerat l'iniciador del moviment per a la defensa dels drets dels homosexuals;³⁷ Celia Mosher, metgessa nord-americana que ja el 1892 va estudiar els hàbits sexuals de les dones, o el ja anomenat Iwan Bloch, un dermatòleg berlinès que va encunyar el terme *sexualwissenschaft*, traduït com a *ciència sexual* o com a *sexologia* en la seva obra més coneguda, *La vida sexual del nostre temps*.³⁸ Val a dir que Bloch és considerat el pare de la sexologia contemporània.

reals (per exemple, els Àustries a Espanya, des de Joana la Boja fins a Carles II *el Hechizado*), l'esterilització no feia —argumentaven— més que accelerar el procés. La polèmica es va produir entre aquests poc previnguts eugenistes i d'altres que, com Diego Ruiz, proposaven una *pedagogia conservadora de l'anormal*.

35. M. BONI, *L'eroticato senatore: Vita e studi di Paolo Mantegazza*, Gènova, Name Edizioni, 2002.

36. T. H. van de VELDE, *El matrimonio perfecto: Estudio de su fisiología y de su técnica*, 3a ed., Madrid, Morata, 1933. El llibre va ser molt popular a Europa i Amèrica. Des del seu caràcter didàctic, animava les parelles a desenvolupar la sensualitat en les seves relacions.

37. Hirschfeld va ser un metge que va invertir la seva vida i la seva fortuna a favor de la investigació sobre l'homosexualitat i a favor també de la integració social dels homosexuals. Ja l'any 1897 va fundar el Comitè Científic Humanitari per lluitar contra la llei alemanya antihomosexual, i fins a la seva mort, l'any 1935, realitzarà enquestes, fundarà revistes, impulsarà congressos i participarà en organitzacions científiques i humanitàries relacionades amb l'homosexualitat de l'home i la dona.

38. I. BLOCH, *La vida sexual contemporánea*, Madrid, Berlín, Buenos Aires, Editora Internacional, 1924, 2 v.

Educat enmig de l'estricta moral victoriana, trobem la personalitat i l'obra de Havelock Ellis, metge i psicòleg anglès, protagonista d'una turmentada i a la vegada tempestuosa vida sexual, i autor d'una obra enciclopèdica en sis volums titulada *Studies in the Psychology of Sex*, publicada entre 1897 i 1910.³⁹ D'aquest treball crida l'atenció el tractament que dóna a temes com la masturbació, sobre la qual ell manifesta, enmig d'una societat angoixada encara per la por als efectes perniciosos d'aquesta activitat, que constitueix una pràctica habitual en ambdós sexes i que no és necessàriament dolenta. Afirmar igualment, quan l'escàndol pel processament de Wilde (1895) encara està present en la consciència de mitja Europa, que l'homosexualitat i l'heterosexualitat poden ser naturalment complementàries i no contràries.

En aquest context d'oposició frontal a la moral tradicional, Havelock Ellis planteja la necessitat d'una educació sexual per als infants des de l'inici de la seva escolaritat. I és en aquesta mateixa línia d'iniciatives orientades a la fonamentació d'una sexologia científica, que Ellis, Forel i Hirschfeld funden, l'any 1928, la *Weltliga für Sexual Reform* (Lliga per a la Reforma Sexual), dedicada a reivindicar la igualtat social i legal dels dos sexes, l'anticoncepció, la reforma de la legislació en matèria sexual i l'educació sexual.

Juntament amb les aportacions d'aquests i d'altres metges, durant aquest període apareixen gran quantitat de revistes especialitzades,⁴⁰ s'organitzen comitès, lligues i associacions, i s'observa una intensa activitat congressual a l'entorn de la sexualitat,⁴¹ en reunions monogràfiques o amb comunicacions a congressos d'altres especialitats com la higiene o l'educació. L'higienisme integra, a més a més, les aportacions de la psiquiatria, que desemboca en l'organització de lligues nacionals i internacionals d'higiene mental, i la implicació antropològica i sociopolítica d'importants sectors de la classe mèdica treuen solidesa al discurs medicalitzador. En arribar als anys trenta, el discurs sexològic ja no es limita a l'àmbit de la religió i la medicina, i la mentalitat positivista dista molt de l'entusiasme inicial. És en aquest moment quan els moviments regeneracionistes més crítics troben en el desenvolupament de la sexologia i l'eugenèsia nous arguments per a la reivindicació d'una nova moral sexual i d'una nova educació sexual concordant amb nous plantejaments ètics.

39. Una edició parcial d'aquesta obra es va traduir al castellà poc després de l'aparició de la primera edició anglesa; vegeu H. ELLIS, *Estudios de psicología sexual*, Madrid, Hijos de Reus, 1913.

40. Destaquem, com a exemple, la primera revista de l'especialitat, *Zeitschrift für Sexualwissenschaft* [Revista de Sexologia], que va aparèixer el 1908, un any després de l'obra fundacional de Bloch.

41. La primera Reunió Internacional per a la Reforma Sexual es va reunir a Berlín, l'any 1921, amb quatre seccions: 1, endocrinologia sexual; 2, sexe i llei; 3, control de natalitat; 4, educació sexual.

1.3. Les aportacions de la psicoanàlisi

Un dels factors que més va impulsar el debat sobre la sexualitat humana durant aquest període va ser l'aparició de l'obra de Sigmund Freud. La seva definició d'una estructura psíquica individual dividida i la seva extensió a l'àmbit sociocultural, el desenvolupament d'una novíssima teoria de la libido, o les referències a l'educació en general i a l'educació sexual en particular, van afegir nous elements al debat sobre la sexualitat humana. La veritat és que el freudisme va constituir un autèntic revulsiu per a la reflexió dels moralistes, per a la investigació dels científics i per a l'obra dels artistes⁴² fins a la Segona Guerra Mundial, quan la psicoanàlisi es pot considerar consolidada i institucionalitzada en gran quantitat d'escoles i associacions.

El freudisme apuntava a un mateix temps contra els defensors de la moral tradicional en la seva teoria sobre la libido, i contra els sectors més progressistes partidaris de la llibertat sexual, ja que Freud identificava el progrés i la civilització amb la sublimació d'una repressió mil·lenària. La civilització per al pare de la psicoanàlisi no és sinó el conjunt de les produccions i institucions humanes «que distancien la nostra vida de la dels nostres antecessors animals i que serveixen a una doble finalitat: protegir l'home contra la naturalesa i regular les relacions dels homes entre si».⁴³ Aquesta regulació és un element cultural necessari en la substitució del poder basat en la llei del més fort pel poder de la comunitat, amb les conseqüents restriccions a la llibertat individual, i amb una institució judicial que miri que tothom respecti aquest poder. Amb això es produeix una sublimació de les tendències instintives que permet afirmar a Freud que la civilització es fonamenta sobre la repressió dels instints.⁴⁴

Tampoc el moviment feminista no es va mostrar satisfet amb les teories freudianes perquè no reconeixien l'existència d'allò femení. La contestació es va produir, fins i tot, dintre de les pròpies files de la psicoanàlisi per part de la seva col·laboradora Helene Deutsch i per part també de la psiquiatra i psicoanalista Karen Horney,⁴⁵ una dona jueva que va haver d'emigrar als Estats Units fugint de la re-

42. La literatura, molt especialment, es veurà influenciada pels descobriments freudians. Un cas interessant el constitueix la personalitat i l'obra de John Robinson Jeffers, poeta nord-americà educat a Alemanya i Suïssa, que és autor d'una obra influenciada per Freud i pel món de la tragèdia grega. Obsessionat pel tema de la diversitat sexual i per la relació entre matèria i esperit, la poesia de Jeffers expressa angoixa, dolor i repugnància envers la societat i la cultura del seu temps, tot proposant l'exaltació de l'individualisme i el retorn a etapes més primitives de la civilització.

43. S. FREUD, *El malestar en la cultura*, Madrid, Alianza, 1990, p. 33.

44. S. FREUD, *El malestar en la cultura*, Madrid, Alianza, 1990, p. 41.

45. N. CORRAL, *El cortejo del mal: Ética feminista y psicoanálisis*, Madrid, Talasa, 1996.

pressió nazi. Entre 1922 i 1935 Horney va publicar tot un seguit de treballs on mostrava i rebutjava la tendència antifeminista de Freud i assenyalava la importància dels factors socioculturals, més que dels biològics, en la determinació de la diferència entre els sexes.

I és que la psicoanàlisi no va deixar indiferent ningú. Quan Freud publica *Tres assaigs de teoria sexual* (1905) existia encara la creença que era el ritme trepidant de vida exigít per la societat industrial el culpable de l'augment de les psicopaties entre la població de les ciutats. Però Freud argumentava que la causa de les neurosis s'havia de buscar en el caràcter repressiu de la moral sexual convencional i que el vehicle transmissor d'aquesta moral restrictiva i d'ocultació no era altre que l'educació. Aquest plantejament permet reflexionar, des de l'aportació freudiana, sobre les relacions que la psicoanàlisi va establir entre moral, sexualitat i educació. Aquí ho farem des d'un triple vessant: el de la teoria sexual psicoanalítica, el de la crítica a la moral sexual tradicional i el de l'educació sexual.

La teoria sexual freudiana distingeix una primera fase, caracteritzada per la desorganització dels corrents pulsionals, en la qual l'infant es presenta com un «pervers polimorf» fins que arriba al denominat «període de latència» cap als cinc o sis anys. Sorgeixen llavors tendències com el pudor, la repugnància i altres sentiments que s'oposen a l'activitat sexual. El desenllaç d'aquest procés s'identifica amb el predomini de la genitalitat i el rebuig de les activitats sexuals perverses, que no desapareixen sinó que entren en un procés de sublimació i es deriva la seva finalitat sexual cap a altres àmbits relacionats amb la cultura, la ciència, l'art o l'ètica; en una paraula, cap a la civilització. De manera que allò que s'havia considerat com a prohibit o condemnable adquiria valor social.

Aquesta breu referència a la primera teoria sexual freudiana fa comprensible la crítica a la moral sexual convencional. Efectivament, Freud va acusar els defensors dels discursos de la moral tradicional i els pedagogs de ser els culpables d'una bona part de les neurosis de la població adulta. Va denunciar, així mateix, el rigor excessiu que es mostrava a l'hora de reprimir tant les manifestacions pròpies de la sexualitat infantil com aquelles altres, producte de la sexualitat genital, que tenien lloc a l'adolescència. Aquesta repressió indiscriminada destorbava la normalització de la funció reproductora alhora que obria portes a la satisfacció sexual a través d'altres vies; a més a més, generava neurosis i obstaculitzava el desenvolupament intel·lectual. El més greu d'aquest abús ètic, segons Freud, era l'engany al qual eren sotmesos els educands, ja que se'ls ocultaven les previsibles repercussions que la sexualitat havia d'obrar en la seva vida futura, fet que generava indefensió a l'hora d'enfrontar-se a les agressions del món real.

La data de publicació de *Tres assaigs de teoria sexual* (1905) explica la presència de la psicoanàlisi en el gran debat que té lloc sobre la sexualitat durant el perío-

de en estudi. D'altra banda, el discurs paidològic mantenia obert el discurs sobre la reforma en educació. La psicoanàlisi també va estar present en aquest àmbit, dominat llavors pels desenvolupaments d'una incipient psicopedagogia. En un principi, i d'acord amb els primers lliuraments sobre la teoria de la sexualitat infantil, Freud proposava una educació no repressiva i alliberadora en els costums sexuals, més amb el propòsit de contrarestar els excessos de la moral sexual convencional que amb el d'elaborar una teoria educativa sistemàtica des de la perspectiva psicoanalítica.⁴⁶ Per a Freud, l'exercici de l'educació constituïa una professió impossible, ja que el subconscient estava en disposició permanent d'impe-dir l'èxit de qualsevol previsió o estratègia educativa.⁴⁷

Freud mirava l'educació com el procés que cerca la maduresa del subjecte i el desenvolupament del seu patrimoni genètic, en el qual es troba impresa l'evolució històrica de la humanitat. Segons això, l'educació ha de permetre recórrer el camí que ha conduït l'espècie humana cap a la civilització present; o, dit d'una altra manera, l'educació ha d'aconseguir la substitució del principi de plaer pel principi de realitat. Així, l'educador ha d'obrar amb molta cura, tot ocupant-se a un mateix temps d'evitar tant la neurosi com la desviació sexual, que poden ser provocades per la coacció o els requeriments de la civilització. Això volia dir que el mestre no havia d'educar l'esperit infantil segons els propis ideals, sinó segons les disposicions i la idiosincràsia del subjecte, controlant la possible identificació. Aquest control es considerava fonamental, ja que la identificació és sempre ambivalent, i, per tant, pot orientar-se cap a l'expressió de la tendresa o cap al desig de supressió.

I pel que fa a l'educació sexual, Freud recomana que l'educador no actuï com a repressor moral, ja que tal cosa constitueix un engany de repercussions imprevisibles per al subjecte. La renúncia que exigeix l'educació cal aconseguir-la des del

46. Encara que Freud admet en *Esclariments, aplicacions, orientacions (34a conferència)* que en el conjunt de la seva obra ha descuidat el tema de l'educació, la veritat és que es va ocupar de l'educació amb certa extensió amb motiu de l'historial clínic del petit Hans (1909), també en els pròlegs dels llibres de Pfister (1913) i Aichhorn (1925), i en els capítols ix i x de *L'avenir d'una il·lusió* sobre educació religiosa. També es va referir a l'educació sexual en *L'esclariment sexual de l'infant* (1907) i en *Anàlisi terminable i interminable* (1937). Possiblement allò que intenta dir Freud en aquesta 34a conferència és que no se n'ha ocupat d'una manera sistemàtica, o simplement es tracta d'un recurs per introduir la referència a la tasca educativa de la seva filla, ja que diu: «M'omple de satisfacció poder dir que almenys la meua filla Anna Freud s'ha imposat aquest treball [l'aplicació de la psicoanàlisi a la pedagogia] com la missió de la seva vida, tot reparant el meu descuit.»

47. Kant ja s'havia preguntat com conciliar en educació la necessària coacció amb l'ensenyament d'un exercici raonable de la llibertat; vegeu I. KANT, *Sobre pedagogia*, Barcelona, Eumo, 1991, p. 19. Per la seva banda, Freud es plantejava l'antinòmia en clau psicoanalítica, i destacava la dificultat de compaginar, d'una banda, les exigències egoistes de l'individu, i, de l'altra, les renúncies que imposava la civilització.

coneixement i no des de l'ocultació. Per tant, es fa necessari proporcionar la informació suficient als educands per a l'esclariment de la sexualitat.

Durant la darrera etapa de la seva elaboració teòrica, aquella que privilegiava la maduresa moral que fa possible l'accés a la realitat, Freud va intentar la descripció d'un jo ferm, capaç de controlar el principi de plaer, i capaç, per tant, de suportar el desplaer, tot concedint el predomini al principi de realitat. El futur d'aquesta possibilitat no podia ser més que una il·lusió. Europa mostrava una imatge trencada per guerres i persecucions, i, per tant, només el desig podia inspirar aquesta utopia realista. Un desig orientat cap a l'autocreació d'una vida interior i d'una vida social amb capacitat per obrir insòlits accessos a allò possible.⁴⁸ Amb posterioritat, diversos autors van freqüentar aquesta província de la construcció psicoanalítica des d'una posició heterodoxa, per confeccionar els seus discursos sobre l'alliberament sexual en l'anomenada *revolució sexual dels anys seixanta*. Ens referim a Wilhelm Reich, autor controvertit de qui cal apuntar que ja abans de l'any 1933 havia publicat algunes de les seves obres més emblemàtiques, com ara *La funció de l'orgasme, Psicoanàlisi i marxisme* o *La revolució sexual dels joves*.

Molt abans que aquests llibres fossin reeditats en innumerables reimpressions per a consum dels joves que havien de protagonitzar les mobilitzacions que van tenir lloc durant l'anomenada *revolució sexual de la dècada dels seixanta*, el freudomarxisme de Reich va inspirar Alexander S. Neill a l'hora de constituir l'ideari de *Summerhill*,⁴⁹ en el sentit que la inexistència de *thanatos* treia sentit a la repressió sexual. És per això que a *Summerhill* es pretén alliberar l'infant de la imatge parental i social de manera que pugui, a partir de si mateix, aconseguir l'objecte del seu propi desig. Com recorda Fullat,⁵⁰ la família i l'escola, en la teoria de Reich, actuen com a tallers de l'ordre social burgès per aconseguir subjectes discrets i obedients.

2. Pedagogia i educació sexual. La situació a Espanya

Anem veient com aquest discurs de la sexualitat contemporània (consolidat a través de la investigació però també a través de l'acció reivindicativa) s'havia anat ordenant a l'entorn de grans nuclis secularitzadors com la sexologia, l'eu-

48. Rorty destaca com a moralment interessant aquesta darrera elaboració moral freudiana relacionada amb el desenvolupament del caràcter; vegeu R. RORTY, *Ensayos sobre Heidegger y otros pensadores contemporáneos*, Barcelona, Paidós, 1993, p. 215.

49. L'orientació psicoanalítica de les teories de Neill sobre la llibertat, l'educació sexual, el paper dels pares i els professors, etc., es troben a A. S. NEILL, *The Problem Child*, Londres, Herbert Jenkins Ltd., 1929.

50. O. FULLAT, *Filosofías de la educación: Paideia*, Barcelona, Ceac, 1992, p. 260.

genèsia, el feminisme, la paidologia i el dret, principalment. D'altra banda, hem anat comprovant també com, en tots els casos, s'havia arribat a considerar l'educació com a instrument capaç d'aconseguir una regeneració sexual de la societat per a la qual tant el púlpit com la tribuna parlamentària havien mostrat la seva ineficàcia. Superada la medicalització de la sexualitat, es pretén, doncs, una pedagogització de la sexualitat tant en l'àmbit familiar, com en l'escolar i el social, en el marc sempre inestable d'una confusa nova ètica sexual, que, com hem pogut comprovar, no comparteix un discurs unitari entre els diferents nuclis secularitzadors.

Aquesta manca d'unitat per la qual s'enfronten els renovadors sexuals al nucli dur de la moral sexual defensada des de l'església i tolerada des dels sectors més reaccionaris de l'estat burgès capitalista a mitja Europa i als Estats Units, presenta uns trets diferencials a l'Espanya de la Restauració que no es donen a d'altres països de l'entorn. Julián Marías identifica —pensem que encertadament— la imatge de la ciutat de Vetusta que ofereix Clarín en la seva novel·la *La Regenta* —un món tràgicament limitat—, amb la imatge de l'Espanya del segle XIX.⁵¹

Si sembla indiscutible que la moral sexual restrictiva havia estat un element de dominació des de la prescripció mosaica, no està tan clar que el poder polític, divers i canviant durant aquests anys que estudiem, adoptés d'una manera intencional els vaivens de la secularització moral de la sexualitat (medicalització, primer; pedagogització, després), com un instrument de control i regulació de la inestabilitat social, tal com han afirmat diversos autors com Reich o Foucault.⁵² La prova d'això la tenim en la legislació de l'època, incapaç d'introduir canvis per reconduir els tràgics efectes de la doble moral sexual tradicional.⁵³ Agreujats pels canvis socials i econòmics que afectaven el conjunt de la població —principalment les ciutats—, aquests efectes haurien aconsellat un gir radical en política social oposat al manteniment de la moral tradicional. Però aquest gir del poder polític no es va produir ni als estats organitzats d'acord amb el liberalisme clàssic ni als que varen adoptar les noves tesis del socialisme científic.

51. J. MARIAS, *La educación sentimental*, Madrid, Alianza, 1992, p. 205.

52. El cas de Reich ha quedat anotat més amunt (vegeu la nota núm. 50). Per a l'argumentació de Foucault, que inspira la seva trilogia sobre la història de la sexualitat, vegeu M. FOUCAULT, *Histoire de la Sexualité*, vol. 1, *La Volonté du Savoir*, Paris, Gallimard, 1976, p. 177.

53. Les Corts espanyoles poden testimoniar que l'any 1931 van accedir al parlament molts reformadors (Gregorio Marañón, César Juarros, Sanchís Banús, Jiménez de Asúa, etc.). Hi van presentar un bon nombre de propostes sobre educació sexual que no van arribar a ser aprovades. Un altre exemple el trobem en els intents de regulació de la prostitució, pràcticament inútils des de sempre; també durant el període en estudi.

És així que entenem la pedagogització del sexe que s'inicia als anys de l'entresgle com el gir teòric que descobreix la necessitat d'incloure la dimensió sexual en el conjunt dels continguts socialitzadors de la pedagogia; un descobriment que no va ser secundat ni pel poder religiós ni pel poder polític. La seva poca o molta incidència, segons els temps i les zones, cal cercar-la en els discursos i les iniciatives que s'anaven produint en el si del creixent moviment regeneracionista. Es podria dir que tant la dissolució del tabú sexual preconitzat pels nous discursos ètics i científics, com la gradual normalització de la presència del sexe en la societat, acabaran generant l'autèntic gir pedagogitzador que il·luminà la creixent demanda d'educació sexual en tots els àmbits que es registra a finals del primer terç del segle xx.

La pregunta, en aquest punt, és si la pedagogia es trobava en disposició d'assolir aquesta demanda. I, encara que Alexander Bain havia intentat la sistematització de la pedagogia com a ciència de l'educació l'any 1879,⁵⁴ cal respondre que no. La pedagogia a l'entresgle cercava encara el seu estatus científic, tot mantenint les seves fronteres obertes per beneficiar-se amb les demandes de la nova psicologia experimental, amb les aportacions de les noves especialitats emergents de la medicina científica, o amb un incipient discurs sociològic. Així, doncs, la pedagogia estava immersa en un procés que, durant més de mig segle, cercarà la sistematització del seu discurs com a ciència de l'educació. La primera ordenació de l'entorn psicopedagògic durant el període d'entreguerres va ser un dels fruits d'aquest procés,⁵⁵ i l'educació sexual, un element cabdal amb una presència significativa en la construcció social de la nova pedagogia.

La pedagogia —o la ciència de l'educació— va integrar discursos que, sobre educació sexual, venien gairebé sempre de fora de les seves competències professionals i discursives, però no va exercir el lideratge que les instàncies d'una lògica epistemològica podien reconèixer com de la seva competència. Als apartats anteriors d'aquest mateix article hem pogut veure les demandes d'educació sexual que es generen des de produccions discursives no específicament pedagògiques. Efectivament, les demandes d'educació sexual venien, principalment, dels filòsofs, dels metges, dels juristes, dels psicòlegs i psicoanalistes, dels polítics o de determinats sectors i moviments socials, com ara el naturisme o el feminisme; també hi ha aportacions de pedagogs. Però la teoria, la pràctica i la reivindicació de l'educació

54. A. BAIN, *Education as a science*, Londres, Kegan Paul, Trench & Co., 1879. Domingo Barnés es va ocupar de la versió castellana; vegeu A. BAIN, *La ciencia de la educación*, Madrid, Est. Tip. Artística F. Beltrán, 1915.

55. Á. C. MOREU, «Claves para una historia de la psicopedagogía en España», *Revista Española de Pedagogía*, núm. 210, any lvi, p. 311 i s.

sexual que es produeix des del món de la pedagogia es pot considerar excepcional, sense que aquesta circumstància signifiqui treure importància a la seva aportació.

Tal com s'afirma a l'inici d'aquest treball amb referència a la història de l'educació sexual a Occident, la història de l'educació sexual a Espanya només ha estat estudiada parcialment i mai en monografies específiques ressenyables. També en aquest cas, la informació referent a la història de l'educació sexual es troba disgregada en obres que tracten de la història de la sexualitat, del feminisme, de la medicina, de la psicologia, de la pedagogia i d'altres disciplines afins.⁵⁶ No disposem, doncs, d'una literatura específica sobre història de l'educació sexual espanyola. La nostra aportació —ho hem dit de bon començament— és una aproximació parcial a l'estudi d'aquest tema, i persegueix la identificació dels nuclis, generalment aliens a la pedagogia, que van intentar l'agregació de l'educació sexual en els processos de construcció de la pedagogia científica.

Amb la Revolució de 1868 i el subsegüent sexenni democràtic s'havia iniciat a Espanya un minoritari corrent renovador en educació que va permetre exterioritzar antigues reivindicacions relacionades amb el centralisme, la secularització i la coeducació. Enfront de les forces tradicionals, catòliques i conservadores, amb tot el seu potencial contrareformador ben consolidat (Espanya no havia experimentat ni la reforma ni la revolució), emergeixen els dos nuclis que preconitzen la renovació: l'un, liberal, laic, burgès; l'altre, integrat per socialistes i anarquistes. Tots ells denuncien la sensació d'aïllament que mira França com a única possibilitat de comunicació cultural amb l'entorn europeu.⁵⁷

Ja al període que aquí s'estudia, hom pot observar per tota la geografia espanyola l'existència d'iniciatives renovadores que es relacionen amb els moviments de les escoles noves europees i americanes. D'altra banda, l'extensió de l'institu-

56. Vegeu, per exemple, E. AMEZUA, *Revista de Sexología*, núm. 49-50, *Sexología: Cuestiones de fondo y forma*, monogràfic; F. VÁZQUEZ i A. MORENO, *Sexo y razón: Una genealogía de la moral sexual en España (siglos XVI-XX)*, Madrid, Akal, 1997; R. CASTEJÓN, *Moral sexual y enfermedad: La medicina española frente al peligro venéreo (1868-1936)*, Granada, Universidad de Granada, 2001; G. SCANLON, *La polémica feminista en la España contemporánea, 1868-1975*, Madrid, Akal, 1986.

57. Aquesta consideració de la influència francesa com a quasi única referència de contacte amb l'exterior requereix alguna matisació. Així, el fet que el nom del moviment renovador del pensament vuitcentista a Espanya tingui nom alemany (*krausisme*) permet interrogar-se sobre l'aparent paradoxa que es genera davant l'entronització de les idees de Krause per Sanz del Río. A més a més, juntament amb aquesta entronització, s'observa la presència, des de 1805, de les metodologies renovadores del suís alemany Pestalozzi, o les dels anglesos Andrew Bell i Joseph Lancaster el 1818, o encara les de Fröbel a l'últim quart del segle XIX. Val a dir, doncs, que quan Francisco Giner inicia els treballs per a la fundació de l'ILE, la diversificació de les vies d'intercanvi cultural amb Europa ja havien estat obertes per una minoria d'intel·lectuals liberals.

cionisme donarà els seus fruits amb institucions com la JAE, la Residència d'Estudiants o el Museu Pedagògic, i la promoció d'iniciatives editorials que permebran la difusió, entre d'altres teories, del darwinisme social, l'antropologia criminal, el monisme naturalista, la paidologia i l'eugenèsia, encara que en cercles reduïts i sense una infraestructura per a la investigació. Tot plegat havia de servir si més no per ampliar i enriquir el diàleg cultural i científic amb la resta d'Europa i els Estats Units.

I pel que fa al context que oferia Espanya respecte a la participació espanyola en l'adequació de la pedagogia als nous corrents de la ciència positiva, el panorama no era gaire encoratjador.⁵⁸ Quan a començaments de l'últim quart del segle XIX s'analitzen als ateneus i altres cercles culturals i educatius temes relacionats amb l'entronització del positivisme a Espanya, els únics que semblen disposats a adoptar el sistema positivista són els neokantians,⁵⁹ davant l'abstenció dels conservadors i el pessimisme dels biòlegs per la quasi total inexistència de recursos mínimament adients per a la investigació biològica a les universitats i els laboratoris.

Deu anys després, un grup de joves que s'havia educat dins l'entorn del krausisme farà un esforç de síntesi i adaptació del nou paradigma positiu, tot construint un moviment positivista original, que, amb el nom de *krausopositivisme*,⁶⁰ propiciarà algunes de les aportacions més originals del pensament i la ciència espanyols de l'entresegle. Entre aquestes cal certificar el naixement de la psicopedagogia,⁶¹ una nova demarcació educativa que, amb un grau d'encert no gaire brillant, es va haver d'encarregar de l'acolliment, la síntesi i la integració en un discurs unitari de tota la producció multidisciplinària relacionada amb l'educació de la sexualitat (higiene sexual, coeducació, esclariment de la sexualitat, moral sexual, sexualitat infantil, etc.). Aquesta integració en un discurs unitari era reivindicada pel psicopedagog Roura-Parella, l'any 1934, quan escrivia, citant

58. Á. C. MOREU, «La via psicopedagògica. Els discursos dels professors a Espanya des de 1875 fins a 1931», *Revista Catalana de Pedagogia*, vol. I (2002), p. 341 i s.

59. Aquesta apreciació pertany a G. de AZCÁRATE, «El positivismo y la civilización», *Revista Contemporánea*, vol. II (1876), p. 230 i s.; vol. IV, (1876), p. 465 i s. Els neokantians, liderats a Espanya per J. del Perojo, tot i ser molt minoritaris, van aconseguir introduir un gir en el panorama metafísic idealista i dominar cap a uns plantejaments més positivistes; vegeu J. del PEROJO, *Ensayos sobre el movimiento intelectual en Alemania*, Madrid, Imp. Medina y Navarro, 1875.

60. El terme *krausopositivisme* va ser encunyat per González Posada el 1892; vegeu A. GONZÁLEZ POSADA, «Los fundamentos psicológicos de la educación según el Sr. González Serrano», *BILE [Boletín de la Institución Libre de Enseñanza]*, vol. XVI, núm. 358 (1892), p. 1 i s.; núm. 359 (1892), p. 17 i s.

61. Á. C. MOREU i R. BISQUERRA, «Los orígenes de la psicopedagogía. El concepto y el término», *Revista Española de Orientación y Psicopedagogía*, vol. XIII, núm. 1 (2002), p. 17 i s.

Spranger, que no es tractava tant de definir els termes d'una pedagogia sexual com de completar el discurs pedagògic amb aquesta part essencial de la vida humana que és la sexualitat.⁶²

2.1. *Les dones, pioneres. Feminisme i coeducació dels sexes*

Durant tot el segle XIX, i principalment a la segona meitat, la presència de la dona en els discursos de la ciència, en les obres literàries, en els debats socials que planteja la seva presència dintre i fora de la família o en les accions reivindicatives del nou associacionisme femení augmenta de manera considerable, encara que Espanya no registra grans esdeveniments ni moviments socials de caràcter sufragista.

Algunes imatges precursors, entre d'altres, podrien ser la de l'alumna oient Concepción Arenal en una de les aules de la Facultat de Dret disfressada d'home el 1841, o la dels conferenciantos José Echegaray, Ramón María de Labra o Francesc Pi i Margall en la tribuna d'oradors del Saló de Graus de la Universitat de Madrid el 1869 amb motiu de les Conferències Dominicals per a l'Educació de la Dona. I poc més.⁶³ A Espanya el feminisme arribarà tard i de la mà de les filles de la burgesia.⁶⁴

La primera dada que ens interessa per al nostre estudi se situa a la seu del Congreso Pedagógico Hispano-Portugués-Americano, reunit a Madrid el 1892, on Emilia Pardo Bazán i Concepción Arenal van plantejar per primera vegada el tema de la coeducació dels sexes. Van obtenir un suport relatiu, inferior al cinquanta per cent.⁶⁵ L'educació de la dona ja havia estat present als congressos pedagògics nacionals que s'havien celebrat anteriorment a Madrid (1882) i Barcelona (1888). La diferència, que enorgullia Emilia Pardo Bazán, era que en aquest congrés internacional de 1892, el tema de l'educació de la dona disposava d'una secció específica, i que vint-i-una dones formaven part del Comitè Organitzador i hi havia més de cinc-cents dones congressistes.

62. Roura Parella es referia a aquest repte d'integració de nous continguts que se li presentava a la pedagogia, i es manifestava en contra d'un tractament separat de l'educació sexual, ja que, segons les seves paraules «no és possible separar la vida sexual de la vida total de l'home. Estrictament no existeix cap Pedagogia sexual, sinó una Pedagogia i prou»; vegeu J. ROURA-PARELLA, «Pedagogia de la aclaración de la sexualidad», *Archivos de Neurobiología*, vol. XIV (1934), p. 283 i s. (referència a la p. 290).

63. Vegeu un estudi sobre aquests primers moments del feminisme espanyol a C. SAIZ DE OTERO, *La revolución del 68 y la cultura femenina*, Madrid, Librería General de Victoriano Suárez, 1929.

64. És la conclusió que es pot extreure de la lectura d'aquest ben documentat llibre: G. M. SCANLON, *La polémica feminista en la España contemporánea, 1868-1975*, Madrid, Akal, 1986.

65. P. BALLARÍN, «La construcción de un modelo educativo de utilidad doméstica», a G. DUBY i M. PERROT, *Historia de las mujeres*, Madrid, Taurus, 1993, p. 599 i s.

La nova imatge d'una dona inconformista amb el paper de submissió al marit i absent dels canals de participació política, científica i cultural, reservats a l'home, no passa desapercebuda per als novel·listes i assagistes de l'època; Miguel de Unamuno ofereix a *Amor i pedagogia* un exemple paradigmàtic d'aquesta realitat.⁶⁶ La comparació de les dues tipologies de dona, la tradicional-inculta i la inconformista-il·lustrada, apareixen, doncs, retratades als escrits de l'època, i fixen els termes d'un debat limitat —si exceptuem el radicalisme d'alguns discursos llibertaris, com els ja citats d'Armand, que arriben de França i que tenen un ressò circumscrit a determinades zones de la geografia espanyola, com Barcelona i València principalment— que cerca, com a molt, recuperar la vida sexual per a la femella i racionalitzar la incontrolable *fam sexual*, en paraules de Marañón, del mascle.

D'altra banda, a l'entorn del krausisme, trobem autors partidaris de la normalització de l'educació de la dona junt amb d'altres amb un posicionament radicalment contrari. L'obra de referència, en aquest cas, és *L'amistat i el sexe: Cartes sobre l'educació de la dona*, publicada el 1893.⁶⁷ Es tracta d'un conjunt de cartes que van intercanviar González Posada i González Serrano, on es mostra el progressisme del primer i el reaccionarisme del segon, que considera impossible una relació d'amistat entre un mascle i una femella perquè el sentiment d'amistat en aquest cas sempre es veurà condicionat per elements de caràcter sexual. Entre aquestes postures extremes, als entorns de l'institucionisme es propugnava un discurs d'educació sexual per al noi i la noia amb l'objectiu —ja mencionat més amunt— de modernitzar la sexualitat femenina i racionalitzar el llavors considerat irrefrenable impuls sexual masculí, amb efectes negatius per a la salut pública i l'ordre familiar.⁶⁸

Poc després, l'any 1895, arribaven a Espanya notícies del pedagog J. H. Badley, que havia iniciat una experiència de coeducació a l'escola de Bedales amb continuïtat i bons resultats, a pesar de les crítiques. I, des de l'anarquisme, els discursos de la igualtat dels sexes van obrir el camí a experiències coeducatives, com la que va impulsar Ferrer i Guàrdia a la seva Escola Moderna de Barcelona l'any 1901

66. Teresa Marín ha estudiat el cas dels personatges femenins que apareixen a la novel·la d'Unamuno, tot comparant el discurs moral que amaga amb un altre, descrit per Galdós vint-i-cinc anys abans, a la seva novel·la *La família de León Roch*. Dos exemples paradigmàtics d'aquestes dues tipologies de dona presents a la societat espanyola durant el darrer quart del segle XIX i primers anys del XX, que expliquen l'estat de la qüestió d'aquest primer feminisme, que no inquietava gaire els partidaris de l'immobilisme; vegeu T. MARÍN ECED, «La educación asfixiante», a *En el fluir del tiempo*, Cuenca, UCLM, 1998, p. 357-364.

67. A. GONZÁLEZ POSADA i U. GONZÁLEZ SERRANO, *La amistad y el sexo: Cartas sobre la educación de la mujer*, Madrid, E. Rubiños, 1893. Vegeu també A. GONZÁLEZ POSADA, *Feminismo*, Madrid, F. Fe, 1899.

68. N. ARESTI, «La nueva mujer sexual y el varón domesticado. El movimiento liberal para la reforma de la sexualidad (1920-1936)», *Arenal*, vol. IX, núm. 1 (2002), p. 141.

i que va tenir continuïtat al moviment d'escoles racionalistes. Les crítiques no es van fer esperar, i el debat es va plantejar des de posicions diferents,⁶⁹ encara que es deixaven sentir més aquelles que consideraven inacceptable que nois i noies s'eduquessin compartint pupitre.

Potser l'aportació més rellevant sobre aquest tema de la coeducació la trobem a l'obra de Margarida Comas Camps, concretament al llibre *La coeducació dels sexes* (1931).⁷⁰ Del llibre destaca l'actitud de l'autora respecte al canvi en el paper social de les dones en l'àmbit mundial; un canvi que, un cop acabada la Primera Guerra Mundial, propiciava que homes i dones es trobessin en espais tradicionalment propis de l'home, ja que és convenient preparar nois i noies per a la vida que pràcticament viuen en comú. Comas argüeix altres consideracions en defensa de la coeducació des de la biologia, la pedagogia o la història social, que reclama la necessitat de canvis per la pròpia evolució social i la necessitat d'informació dels joves.

Comas es va ocupar de l'assignatura de biologia infantil en establir-se els estudis de la llicenciatura en pedagogia a la Universitat de Barcelona.⁷¹ Juntament amb els seus interessos científics i pedagògics, va fer campanya a favor d'introduir canvis en la situació de les dones, més enllà de les proclames falsament progressistes que al voltant de l'educació femenina es deixaven sentir des de les tribunes. No va ser aliena al vessant biològic de la qüestió, i va mostrar una actitud responsable respecte als discursos més arriscats de l'eugenèsia, tot aconsellant la precaució i no la precipitació, atès l'estat encara imprecís de la nova ciència genètica.⁷²

69. Vegeu una mostra de la producció editorial sobre el tema, ordenada cronològicament: J. LLARENA, «Coeducación», *La Escuela Moderna*, vol. XXVII (1905), p. 25 i s.; P. BERTOMEU, «La coeducación: casos en que es conveniente o cuando menos tolerable», a *Deliberaciones del Congreso de Primera Enseñanza de Barcelona 1909-1910*, Barcelona, Imp. de M. Tasis, 1911, p. 288 i s.; A. ROSELL, *Coeducación*, Montevideo, Liga Popular para la Educación Racional de la Infancia, 1911; J. H. BADLEY, «La Escuela de Bedales», *BILE [Boletín de la Institución Libre de Enseñanza]*, vol. XXXVI (1912), p. 13 i s.; J. BLANC I BENET, *Ensayo crítico sobre la coeducación de los sexos*, Barcelona, P. Sanmartí, 1912; A. J. ONIEVA, «Coeducación, construcción y convivencia», *Revista de Pedagogía*, vol. IX (1930), p. 247 i s.; M. COMAS, *La coeducación de los sexos*, Madrid, Publicaciones de la Revista de Pedagogía, 1931; R. BLANCO SÁNCHEZ, *La educación de la mujer y la coeducación de los sexos: datos, autoridades sobre la materia y bibliografía*, Madrid, Est. Tip. Huelves, 1931; F. BLANCO NÁJERA, *Coeducación y educación sexual*, Barcelona, Lluís Gili, 1935.

70. M. COMAS, *La coeducación de los sexos*, Madrid, Publicaciones de la Revista de Pedagogía, 1931. A les seves pàgines, Comas fa referència a l'experiència coeducativa del pedagog i psicoanalista Kenneth Richmond, i als textos d'altres autors, com Alice Woods i Elisabeth Huguenin, que van escriure sobre la mateixa temàtica; vegeu E. HUGUENIN, *La coéducation des sexes: Expériences et réflexions*, Neuchâtel i París, Delachaux & Niestlé, 1929; A. N. WOODS, *Advance in co-education*, Londres, Sidwick & Jackson, 1929.

71. Quinze anys havien passat des de la publicació d'un decret signat pel ministre Burell, segons el qual s'autoritzava l'accés de les dones a càrrecs en el Ministeri d'Instrucció Pública. Gràcies a aquest decret, Emilia Pardo Bazán havia pogut ocupar la Càtedra de Llengües Neollatines a la Universitat Central.

72. M. COMAS, «Genética y Eugenesis», *Revista de Pedagogía*, núm. 158 (1935), p. 72 i s.

2.2. La controvertida entronització del freudisme. Implicacions per a l'educació sexual

La recepció espanyola de les teories psicoanalítiques constituí un nou motiu de confrontació entre els sectors immobilitistes i els progressistes ja des dels primers anys del segle xx. Crida l'atenció que és a Espanya on es produeixen les primeres traduccions de l'obra de Freud⁷³ i també on es publiquen les més esfereïdores desqualificacions de la nova doctrina. Es va arribar a publicar, l'any 1906, que la psicoanàlisi només servia per als jueus, que practicaven matrimonis consanguinis i, per tant, posseïen estigmes degeneratius i psicopaties de caràcter sexual. Encara el 1924 es podia publicar en una revista especialitzada que la pràctica psicoanalítica calia qualificar-la com un cas de corrupció de menors.⁷⁴ Com en d'altres països de l'entorn, la psicoanàlisi no deixava indiferent ningú. Ortega havia propiciat la idea d'editar l'obra completa de Freud, i Gregorio Marañón, el tractadista més conegut de la primera sexologia espanyola,⁷⁵ es va ocupar durant un temps de cercar una explicació biològica a la teoria freudiana de la libido, i, en general, es va referir a l'obra de Freud amb paraules de crítica i també d'elogi.

D'altra banda, hi va haver autors que apareixen en un principi com a psicoanalistes convençuts, però que van optar després per unes altres orientacions; és el cas de Ramon Sarró, que fins i tot va viatjar a Viena per estudiar junt amb Freud, i que finalment va derivar cap a un mètode fenomenològic introspectiu per al desenvolupament de les seves teories psicoterapèutiques,⁷⁶ abans de fer-se càrrec de la Càtedra de Psiquiatria a la Universitat de Barcelona en substitució del professor Mira.

Amb un major convenciment per seguir la doctrina de Freud i convertir-la en la seva professió, com a psicoanalista, trobem la personalitat d'Ángel Garma. Metge psiquiatra format a Tubingen i Berlín, es va establir com a psicoanalista a Madrid, i va treballar com a psiquiatra del Tribunal de Menors, fins que es va autoexiliar a Buenos Aires, on fundaria, juntament amb altres psicoanalistes argentins,

73. J. BREUER i S. FREUD, «Mecanismo psíquico de los fenómenos histéricos», *Revista de Ciencias Médicas de Barcelona*, vol. XIX (1893), p. 54 i s.; p. 85 i s. El mateix any, encara que amb posterioritat, va aparèixer també aquest article a la *Gaceta Médica de Granada*. D'altra banda, la primera edició de l'obra completa de Freud la va dur a terme l'editorial Biblioteca Nueva, que en va publicar disset volums entre 1922 i 1934.

74. M. GAYARRE, «La génesis sexual del histerismo y de las neurosis en general», *Revista Clínica de Madrid*, vol. I (1906), p. 65 i s.; J. M. VILLAVERDE, «Las últimas "novedades" en materia de psicoanálisis», *El Siglo Médico*, vol. LXXIII (1924), p. 81 i s.

75. G. MARAÑÓN, *Tres ensayos sobre la vida sexual: Sexo, trabajo y deporte, maternidad y feminismo, educación sexual y diferenciación sexual*, 2a ed., Madrid, Biblioteca Nueva, 1927.

76. R. SARRÓ, «Valor de las nuevas orientaciones antropológicas para la psicoterapia», *Archivos de Neurobiología*, vol. XVI (1936), p. 405 i s.

l'Associació Psicoanalítica Argentina. De la seva extensa obra publicada durant els anys anteriors a la Guerra Civil, cal destacar la sèrie d'articles publicats a *Arxius de Neurobiologia*, o el llibre *La psicoanàlisi, la neurosi i la societat* (1936),⁷⁷ prologat per Theodor Reik.

Garma va tenir sempre present la relació entre la psicoanàlisi i l'educació; així, trobem al llibre citat un capítol dedicat a les relacions entre psicoanàlisi i pedagogia, on mostra el seu acord amb l'obra d'altres pedagogs d'orientació psicoanalítica com August Aichhorn i S. Bernfeld. El seu interès sobre els temes educatius el va portar a participar en l'Escola d'Estiu de 1934, precisament amb una conferència sobre sexualitat infantil.

Val a dir, però, que el sector que aporta més informació al tema de la recepció de la psicoanàlisi a Espanya està representat per un nombrós grup d'autors que el van estudiar amb profunditat, conscients de la seva importància, i que van publicar els resultats de la seva relació amb la nova doctrina. Pedagogs, metges, filòsofs i juristes, principalment, varen parlar de psicoanàlisi des de les tarimes universitàries, des de les tribunes d'oradors o des de les seves publicacions. Molts d'ells van estudiar les controvertides relacions de la psicoanàlisi amb la pedagogia i amb la incipient sexologia. En aquest grup, destaquen els noms de Luis de Zulueta, César Juarros, Emili Mira i Gonzalo Rodríguez Lafora.

Des de la seva Càtedra a l'Escola d'Estudis Superiors del Magisteri, Zulueta explicava la relació de la psicoanàlisi amb la pedagogia, i en el conjunt de la seva obra apareix aquest interès divulgador.⁷⁸ La biografia del psiquiatra César Juarros, al seu torn, mostra una gran diversitat d'interessos professionals i intel·lectuals, encara que ha trobat el seu lloc a la història per la seva obra escrita, també diversa i sensible als temes científics i socials més candents del període.⁷⁹ De la seva relació amb l'educació sexual i la psicoanàlisi en van quedar tot un seguit de llibres i articles, on es fa referència tant a l'educació sexual dels infants normals

77. Á. GARMA, *El psicoanálisis, la neurosis y la sociedad*, Madrid, Archivos de Neurobiología, 1936.

78. Vegeu L. de ZULUETA, «La educación sexual», BILE [Boletín de la Institución Libre de Enseñanza], vol. LIII (1929), p. 242 i s. Els pedagogs Jaén i Peinado, alumnes de Zulueta, confessaven el deute contret amb el seu professor en el moment de la publicació d'un manual de psicologia pedagògica, escrit en col·laboració amb ell, amb una clara orientació psicoanalítica; vegeu J. PEINADO i J. JAÉN, *Psicología pedagógica: Lo subconsciente y la educación*, Madrid, Bolaños y Aguilar, 1932. Jaén i Peinado van coincidir a Ginebra amb Pere Rosselló, en aquelles dates col·laborador de Piaget a l'Oficina Internacional d'Educació. Rosselló, interessat també per la psicoanàlisi, havia traduït un llibre de Bovec sobre psicoanàlisi i educació l'any 1922.

79. Vegeu, per exemple, C. JUARROS, *Los horizontes del psicoanálisis*, Madrid, Mundo Latino, 1927. També C. JUARROS, *La crianza del hijo*, 3a ed., Madrid, Mundo Latino, 1930. En aquesta tercera edició, Juarros va incloure un capítol titulat «Nociones de Psicoanálisis», on ofereix als pares orientacions per a l'educació dels seus fills des d'una perspectiva psicoanalítica.

com dels deficients;⁸⁰ no en va ocupar la plaça de director de l'Escola Central d'Anormals, juntament amb la pedagoga María Soriano i el doctor Palancar, des de la seva fundació.

Parlàvem també del doctor i psicopedagog Emili Mira, que havia començat a publicar textos sobre la seva experiència psicoanalítica, com a metge, el 1921, i sobre divulgació de la teoria freudiana, el 1926. A partir d'aquí, Mira mantindrà les referències a la psicoanàlisi en tota la seva obra fins al final.⁸¹ Sobre la relació d'aquesta doctrina amb la pedagogia, Mira tracta, entre d'altres temes, de la definició freudiana de l'infant com a subjecte de l'educació, de la derivació de les forces afectives innates dels educands com a missió primordial del mestre, i, més extensament, d'educació sexual. Sobre aquest últim punt, Mira s'alinea amb els autors que van descriure la possibilitat de compatibilitzar un perfecte desenrotllament de la libido sexual amb les més estrictes normes de la moralitat.⁸² Intentava així sortir a l'encontre dels que qualificaven la doctrina freudiana d'immoral.

Finalment, ens hem de referir al psiquiatra Gonzalo Rodríguez Lafora, que va mantenir relacions esporàdiques amb el món de l'educació amb una presència desigual en el conjunt de la seva activitat i de la seva obra escrita. Els seus assaigs dins l'àmbit de l'educació especial tant al Patronat d'Anormals amb Achúcarro, com a la clínica pedagògica que va obrir a Madrid amb la pedagoga Mercedes Rodrigo, van produir moltes polèmiques i un llibre sobre els infants mentalment anormals⁸³ que va resultar també polèmic a causa dels errors conceptuals que conté i a causa també de la inclusió i defensa de temes controvertits com l'esterilització de deficients, ja anotat més amunt.

Una apreciació diferent mereix la seva obra titulada *L'educació sexual i la reforma de la moral sexual*.⁸⁴ Es tracta d'un llibre que comença amb un recorregut per la

80. Al III Congrés Nacional de Pediatria reunit a Saragossa l'any 1925, Juarros defensava que no era possible abordar l'educació dels infants deficients sense conèixer el tema de la sexualitat infantil, i que, per tant, s'havia d'estudiar Freud tant com Decroly o Montessori; vegeu C. JUARROS, *Educación de los niños anormales*, Saragossa, Imp. Torrent, 1925.

81. Á. C. MOREU, «Presència de la psicoanàlisi a l'obra d'Emili Mira», a C. VILANOU (coord.), *Emili Mira: Els orígens de la psicopedagogia a Catalunya*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1998, p. 73 i s. Pròxim a les tesis de Mira, trobem Jeroni de Moragas, metge i psicopedagog, autor de diverses obres sobre sexualitat infantil i educació sexual; vegeu J. de MORAGAS, «El comienzo de la sexualidad en el niño», *Revista Médica de Barcelona*, vol. 1 (1934), p. 434 i s. També J. de MORAGAS, *Evolució sexual de l'infant*, Barcelona, 1935, col·l. «Monografies Mèdiques».

82. Concretament, Mira fa referència a Pfister, Maeder i Mesmer. També a Adler, a qui qualifica com l'autor que va més enllà del pansexualisme; vegeu E. MIRA, *Aplicacions pràctiques del psico-anàlisi*, Barcelona, 1926, col·l. «Monografies Mèdiques», p. 42.

83. G. RODRÍGUEZ LAFORA, *Los niños mentalmente anormales*, Madrid, Espasa Calpe, 1917.

84. G. RODRÍGUEZ LAFORA, *La educación sexual y la reforma de la moral sexual*, Madrid, Publicaciones de la Revista de Pedagogía, 1933.

història dels costums sexuals que justifica la demanda de l'autor d'una educació sexual eficaç i d'una reforma urgent de la moral sexual. Pel que fa a l'educació, Lafora segueix l'evolució sexual freudiana de l'infant, tot referint-se als diferents períodes: pregenital, anal, oral, edípic, de latència, etc. L'autor no oblida les recomanacions d'allò que resulta més adequat als diferents estadis, des de la primera infància a la joventut. En aquest apartat de les recomanacions, Lafora aconsella la coeducació i les consultes prematrimonials, però es mostra ambivalent i, fins i tot, contradictori en el seu tractament de la masturbació, l'abstinència, l'amor lliure o la monogàmia. I sobre la reforma de la moral sexual, s'acosta al discurs de Russell, al qual ja ens hem referit més amunt.

La nòmina d'autors que van tractar el tema de l'educació des de pressupòsits psicoanalítics no s'acaba aquí. Caldria citar el metge i psicopedagog Amador Pereira Redondo, fill del llegendari Francisco Pereira, que desenvolupava un mètode psicopedagògic per al diagnòstic i el tractament dels alumnes deficients a l'Institut Psiquiàtric Pedagògic que no obviava el referent psicoanalític.⁸⁵ També l'extensa obra de Domingo Barnés conté un text sobre psicoanàlisi i educació.⁸⁶ D'altra banda, i com veurem més endavant, molts dels treballs sobre educació sexual que van veure la llum durant les dècades dels anys vint i trenta, inclouen referències a la psicoanàlisi. I, pel que fa a les traduccions, la disponibilitat de l'obra completa de Freud es complementava amb traduccions de l'obra dels principals col·laboradors de Freud ja a la dècada dels anys vint.

2.3. La important col·laboració de metges i pedagogs. Eugènèsia i educació sexual

La creixent demanda d'educació sexual que es deixa sentir des de l'ampli moviment regeneracionista no disposava durant aquests anys d'un objectiu ben definit. Cadascú mirava a allò que li era més proper o més conegut o més desitjat; sense la sistematització que avui es pot fer amb la perspectiva del temps transcorregut. Podríem dir que la demanda social d'educació sexual apuntava a dos fronts principalment, que, si no som molt estrictes, podríem identificar com el de l'educació formal i el de l'educació social. Tot continuant amb l'esquematisme didàctic, podríem continuar dient que el primer front estava en mans, principalment, de

85. A. PEREIRA i J. M. PARDO, «Tratamiento psico-pedagógico de algunos casos de hebefrenia y catatonia», *Archivos de Medicina, Cirugía y Especialidades*, vol. XIX (1924), p. 433 i s. El text és una ponència on s'exposen les referències mèdiques, psicològiques, pedagògiques i psicoanalítiques del mètode que s'aplica a l'establiment dirigit per Pereira.

86. D. BARNÉS, «El psicoanálisis y la educación», BILE [*Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*], vol. LXIX (1925), p. 78 i s.; p. 107 i s.

pedagogs i metges, primer, i de pedagogs, metges i psicòlegs, després; i que al seon front intervenien els mateixos més un conjunt bastant nombrós de grups, moviments i associacions de molt diversa procedència i amb objectius també molt diversificats. Aquest panorama complex és el que hem d'intentar ordenar en aquest apartat final del nostre treball.

Els pedagogs i els metges que es van implicar en la recerca de respostes per al tema de l'educació sexual escolar van trobar en l'higienisme el marc conceptual inicial. L'evolució de l'higienisme, des de sempre, havia possibilitat interessants aliances entre els metges i els pedagogs, que ara, durant el període en estudi, els permetia compartir espais, discursos i interessos a les escoles, als laboratoris psicopedagògics, i en altres institucions relacionades amb l'orientació, la reeducació i l'educació especial. La higiene era matèria comuna a les facultats de medicina i a les escoles de magisteri. I als congressos d'ambdues ciències freqüentment es feia visible aquesta presència interdisciplinària.⁸⁷

Dins d'aquest àmbit d'intersecció que, entre la medicina i la pedagogia, tenia la higiene (pública, privada, mental, escolar, etc.) com a sostre comú, els pedagogs i els metges havien d'intentar donar sortida als temes relacionats amb l'educació sexual quan es parlava de la sexualitat dels infants, els adolescents i els joves. Els temes eren la coeducació, l'esclariment de la sexualitat, els espais i els temps d'aquest nou bloc de continguts, la participació dels pares, juntament amb l'adequació dels vells temes (masturbació, homosexualitat, etc.) a la nova ètica sexual que s'anava construint. I això no era tot, ja que aquest procés havia de defugir l'oposició frontal de l'església i de les forces reaccionaries de l'economia i la política, que, com ja hem dit, van anar abandonant les seves casernes d'hivern i van anar sortint al camp de batalla amb tota la seva artilleria, que era molta, a mesura que l'activitat dels reformadors anava creixent i prenent forma.

L'any 1903, apareix publicat al BILE un article titulat «Assaig sobre les antinòmies de l'educació sexual», signat per Diego Ruiz,⁸⁸ un jove metge doctorand al Col·legi Espanyol de Bolonya. L'article va passar desapercbut, com el llamp que anuncia la tempesta enmig de la calma. Es tracta d'un text extens i profund

87. Pot servir d'exemple d'allò que diem la participació dels metges F. Xercavins, B. Garriga i Puig, etc., al Congrés de Primera Ensenyança de Barcelona (1909-1910), o l'existència d'una ponència sobre pedagogia, presidida per Rufino Blanco, al Congrés Nacional de Pediatria celebrat a Saragossa el 1925. Aquesta interdisciplinarietat es fa més evident si s'analitzen les comunicacions al Primer Congrés Espanyol d'Higiene Escolar, que es va reunir a Barcelona l'any 1912.

88. D. RUIZ, «Ensayo sobre las antinomias de la educación sexual», BILE, vol. XVII (1903), p. 108 i s. Per a una ampliació de la informació sobre la vida i l'obra d'aquest controvertit metge filòsof, vegeu Á. C. MOREU, «Biografía intelectual de Diego Ruiz (1881-1959): Un filósofo del entusiasmo», SEMINARI IDUNA, *Noves reflexions a l'entorn de l'educació estètica*, Barcelona, Publicacions UB, 1998, p. 127 i s.

que indaga les causes de l'existència de la doble moral que dificultava les possibilitats de desenvolupar l'acció educativa en aquest camp de la sexualitat. Probablement sigui aquest text el que inaugura a Espanya la literatura sobre *educació sexual* amb aquest nom. En qualsevol cas, contrasta amb la tradicional tendència a l'ocultació i el silenci sobre el tema, i amb la tipologia dels únics llibres que oferien informació sexual,⁸⁹ molt mediatitzada per la ideologia religiosa de procedència, i normalment dirigida a pares i educadors.

També en aquests primers anys del segle xx es van llegir comunicacions sobre higiene i educació sexual tant als congressos pedagògics com als mèdics. No obstant això, cal recordar en aquest punt que, dos anys després de la publicació de l'article de Ruiz, Freud inicia les seves publicacions relacionades amb l'esclariment de la sexualitat,⁹⁰ i que, des de la higiene, apareixen textos que criden a la moderació sexual com a instrument de lluita contra les malalties venèries i contra altres trastorns derivats, podem pensar avui, de la desinformació sexual.

Potser és el moment d'apuntar que el tema de l'esclariment de la sexualitat o el de la informació sexual en general arrossegava ja, en aquestes dates, una llarga i diversa tradició. L'esforç de l'ètica sexual religiosa per l'ocultació, des de sempre, havia hagut d'enfrontar-se amb demandes de formació o iniciació procedents de la filosofia o la medicina, principalment. Ja al segle xviii, Rousseau acceptava respondre a la curiositat infantil si aquesta es produïa. Diderot o Fourier proclamaven les bondats d'una sexualitat alliberada dels obstacles de la cultura. I Marià Cubí, a mitjan segle xix, aconsellava la instrucció de l'*amativitat* en el seu sistema de frenologia. Poc després, l'higienista Pere Felip Monlau aconsellarà la informació sexual «ponderant sempre la dignitat i importància d'aquelles misterioses funcions, que es degraden i profanen amb l'exercici prematur i il·lícit».⁹¹

Aquest discurs de la moderació era defensat ja l'any 1905 per Blanc i Benet, amb continuïtat durant tot el període. Així, J. Bugallo Sánchez defensarà encara, molts anys després, la necessitat d'una certa continència sexual en un llibre premiat per la Societat Espanyola d'Higiene titulat *La higiene sexual escolar* (1929).⁹² Aquest pensament dels renovadors més moderats mantenia la creença que des de

89. Vegeu, per exemple, S. STALL, *Pureza y verdad: Lo que debe saber el niño*, Madrid, Bailly-Baillièere, 1907; M. WOOD-ALLEN, *Pureza y verdad: Lo que debe saber la niña*, Madrid, Bailly-Baillièere, 1907; R. RUIZ AMADO, *Educación de la castidad*, 4a ed., Barcelona, Tip. La Educación, 1925.

90. Ens referim, concretament, a *Tres ensayos de la teoría sexual* (1905), *El esclarecimiento sexual del niño* (1907) o *Sobre las teorías sexuales infantiles* (1908), entre d'altres (títols procedents de l'obra completa de Freud segons la versió d'Amorrortu).

91. P. F. MONLAU, *Higiene del matrimonio*, Madrid, Imp. y Est. de M. Rivadeneyra, 1853, p. 625.

92. J. BLANC I BENET, *Ensayo de higiene especial: La moderación de la libídine*, Barcelona, Imp. Casa Provincial de Caridad, 1905; J. BUGALLO, *La higiene sexual en las escuelas*, Madrid, Morata, 1929.

la informació hom estava en millor situació per lluitar contra els perills d'un impuls sexual irrefrenable, principalment contra els derivats de la prostitució i de la criminalitat associada a les desviacions sexuals.⁹³ Però aquest solar conformat per la intersecció de la pedagogia i la medicina encara va donar molts més fruits en les persones del ja citat Joan Roura-Parella i Joaquim Xirau,⁹⁴ que es van ocupar del tema de l'educació sexual des de la defensa de l'esclarament de la sexualitat; un tema que, com anem veient, es considerava element clau per a qualsevol plantejament sobre educació sexual.

Amb més intensitat, el metge i psicopedagog José de Eleizegui i el pedagog eugenista Luis Huerta Naves van treballar també el tema de l'educació sexual de la infància i la joventut. El primer, que havia cursat els estudis de mestre quan ja era metge, és autor d'un llibre titulat *La sexualidad infantil: Normas de educación*,⁹⁵ un manual on apareixen, d'una banda, els aspectes biològics, psicoanalítics, fisiològics, patològics, etc., de la sexualitat humana, i, de l'altra, els relacionats amb el seu tractament educatiu, com ara la necessitat de la coeducació, la denúncia dels errors, prejudicis i tabús sexuals presents a l'entorn infantil, o el quan, el com i el qui de l'esclarament de la sexualitat. Eleizegui va publicar el seu llibre tot pensant en els mestres; pretenia, segons les seves pròpies paraules, «educar els educadors» en aquest tema de l'educació sexual; un objectiu de formació perseguit també per l'infatigable pedagog Luis Huerta,⁹⁶ des del camp, però, de l'eugenèsia.

Els referents intel·lectuals en la vida de Huerta, que havia estudiat a la Facultat Internacional de Paidologia de Brussel·les,⁹⁷ s'inicien amb un contacte prime-

93. A. PIGA, *Relaciones entre la lujuria y las perturbaciones del instinto sexual con la criminalidad*, Toledo, 1912. Citat a F. VÁZQUEZ i MORENO, *Sexo y razón: Una genealogía de la moral sexual en España (siglos XVI-XX)*, Madrid, Akal, 1997, p. 125.

94. J. ROURA-PARELLA, «Pedagogía de la aclaración de la sexualidad», *Archivos de Neurobiología*, vol. XIV (1934); J. XIRAU, «Educación sexual», *Archivos de Neurobiología*, vol. XV (1935), p. 109 i s. Sobre aquest article de Xirau, vegeu C. VILANOU, «Un article de Joaquim Xirau sobre l'educació sexual», *Educació i Història*, núm. 3 (1997), p. 143 i s. El psiquiatra César Juarros es farà present també en aquesta línia de publicacions amb el seu llibre C. JUARROS, *Normas de educación sexual y física*, Madrid Renacimiento, 1927. Vegeu igualment: J. M. ZAPATERO, *Pedagogía sexual: Lo que se debe saber*, Barcelona, Isart, 1922.

95. J. de ELEIZEGUI, *La sexualidad infantil: Normas de educación*, Madrid, Biblioteca Médico-Pedagógica, 1934. Amb anterioritat, ja havia publicat un llibre sobre l'infant en edat escolar des d'un punt de vista biològic, titulat *Biología de la edad escolar*, i publicat a Madrid per Paracelso l'any 1929.

96. L. HUERTA, «La eugenésia y la preparació del maestro», *Revista de Pedagogía*, vol. XIII (1934), p. 296 i s.

97. L'evolució ascendent que experimenta la paidologia durant les primeres dècades del segle XX afavoreix la fundació de càtedres de paidologia als més importants centres pedagògics. La universitat de Brussel·les instituí la primera Facultat Internacional de Paidologia sota la direcció de la doctora Josefa Ioteyko, col·laboradora de Decroly, membre de l'Acadèmia de Ciències de París, defensora del naturisme i autora d'una extensa obra de caràcter psicopedagògic. Desgraciadament, la flamant Facultat de Paidologia va tenir una vida breu, ja que els seus treballs s'interromperen amb motiu de l'esclat de la Primera Guerra Mundial.

renc amb el naturisme que el porta a aprofundir en l'estudi de l'eugenèsia infantil.⁹⁸ Així, des de l'esperit del naturisme, Huerta realitzarà una síntesi original entre els corrents de l'eugenisme, com a referent conceptual; la interdisciplinarietat entre l'higienisme mèdic i l'higienisme escolar, com a estratègia de concreció curricular, i la paidotècnia (antropometria i psicometria), com a instrument metodològic. Aquest recorregut intel·lectual va imprimir un segell original a la seva trajectòria vital, caracteritzada per una constant activitat educativa, política, social i publicística, que es recull, pel que fa al tema de l'educació sexual, en una monografia publicada l'any 1930 i destinada als estudiants que porta per títol *L'educació sexual per a l'infant i l'adolescent*.⁹⁹

La nostra indagació, amb el suport dels estudis bibliomètrics disponibles del període, ens permet afirmar que hi ha una tendència creixent pel que fa a la publicació de treballs sobre sexualitat en general i sobre educació sexual en particular, que, en el cas d'Espanya, s'inicia durant l'últim terç del segle XIX i es manté durant tot el període. Aquesta línia ascendent del volum de publicacions s'estabilitza durant els anys de la dictadura primoriverista —sobretot pel que fa al tema específic de l'educació sexual— i mostra una pujada molt significativa en la dècada dels anys trenta, amb la República. Curiosament, aquesta variació observable durant els anys de la dictadura coincideix paradoxalment amb un dels darrers moments àlgids del regeneracionisme, que aconsegueix ordir una xarxa d'associacions, lligues, instituts, cursos, etc., des d'on els nuclis reformadors, tot concentrant esforços contra la dictadura, intenten l'elevació del nivell cultural de la població, també en el tema de la sexualitat en general i de l'educació sexual en particular. De manera que l'educació sexual, per primera vegada, abandona l'àmbit restringit dels tractats i les monografies científiques, i aconsegueix una insòlita presència al carrer.¹⁰⁰

Aquests processos, que hem anomenat *educació social de la sexualitat*, es nodreixen, principalment, amb les orientacions de l'higienisme, les reivindicacions del feminisme respecte a l'educació de la dona i la coeducació dels sexes, les referències a l'educació sexual de la població incloses en revistes, monografies i tractats especialitzats, la presència del tema sexològic en la premsa (debats, enquestes,

98. Aquest autor va escriure diversos textos sobre eugenèsia. Vegeu el més difós: L. HUERTA, *Eugénica, maternología y puericultura*, Madrid, s. r., 1918. Huerta explica com va patir a causa d'una demanda judicial per corruptor de menors que va rebre amb motiu de la publicació de la segona edició d'aquest llibre, que s'havia editat a València amb el títol *Eugénica*, l'any 1927. La demanda no va prosperar gràcies als judicis elogiosos que li van dedicar des de diferents revistes i a la intervenció de personalitats rellevants per al món de la infància com Tolosa Latour.

99. L. HUERTA, *La educación sexual para el niño y el adolescente*, Madrid, Instituto Samper, 1930.

100. A. de M., «La sexualidad en la calle», *Sexualidad*, núm. 80 (1926), p. 15.

etc.), i les aportacions teòriques i pràctiques a l'entorn de l'esclariment de la sexualitat, que, com ja hem dit, era un tema considerat basal des de tots els fronts del reformisme per aconseguir una nova moral sexual. Aquesta eclosió va ser possible gràcies a una certa permissivitat que es veurà finalment reprimida per pressions de la premsa catòlica i conservadora a partir de 1928, però que rebrotarà amb la instauració de la República.

Efectivament, la instauració de la República trenca l'atonia pel que fa al nombre de publicacions sobre educació sexual i sobre sexualitat en general, tant de producció pròpia com forana. Apareixen col·leccions editorials especialitzades en la divulgació sexològica, i autors prolífics, com Martín de Lucenay, assagista, literat i director de cinema, que va escriure seixanta-dos volums en dos anys (1932-1934) sobre temes relacionats amb la sexualitat; també s'editen enciclopèdies monogràfiques sobre el sexe. Per la via de la traducció, els agents del reformisme sexual i el públic en general es van poder nodrir amb les obres dels principals protagonistes de la sexologia i de l'educació sexual ja ressenyats més amunt.¹⁰¹ D'altra banda, van proliferar nombroses revistes específiques sobre informació sexual o que incloïen seccions fixes sobre el tema.¹⁰² De vegades, els editors de les revistes complementaven la seva activitat amb l'edició de llibres,¹⁰³ o amb altres activitats quan les revistes eren l'òrgan d'alguna societat o partit, com és el cas de la revista *Sexus*, òrgan de la Lliga per a la Reforma Sexual des de 1932.

De les noves generacions de joves que s'afegeixen a aquest corrent regeneracionista tardívol que treballa per l'educació social de la sexualitat cal destacar la personalitat del jove doctor Fèlix Martí Ibáñez, que va freqüentar els cercles del naturisme llibertari i l'eugenèsia, i que va tenir molt present el tema de l'educació sexual en la seva trajectòria professional a Barcelona durant els primers anys de vida professional, anteriors al seu definitiu exili nord-americà. Aquest interès pedagògic, que ell admet inspirat pel seu pare,¹⁰⁴ es fa present a la seva extensa

101. A més, entre el gran nombre de traduccions que apareixen durant aquest darrer període sobre educació sexual destaquen: R. KEHL, *Pedagogía sexual: Lecciones de eugenésia*, Madrid, 1930; C. S. READ, *Luchas de la adolescencia masculina: Psicología sexual educativa*, Madrid, 1930; J. W. FIELDING, *La educación sexual del niño*, València, 1932; H. ABSAUD, *Educación de la pureza*, Barcelona, 1933; H. SCHILGEN, *Normas morales de educación sexual*, Madrid, 1935; G. COURTOIS, *Educación sexual*, Madrid, 1936.

102. Exemples de revistes que es van implicar en la croada de l'educació social de la sexualitat: *Cultura e Higiene* a Astúries, *Sexualidad* a Madrid, *Ètica* (després, *Iniciales*), òrgan de l'individualisme anarquista de J. Elizalde a Barcelona, *Gaceta Médica Española*, *Eugenia*, *Higia*, *Mundo Femenino*, etc.

103. És el cas de J. J. Pastor, editor de *Generación Consciente*, revista i editorial que després s'anomenarà *Estudios*, i on un jove Gregorio Marañón havia publicat la seva primera obra sobre educació sexual; vegeu G. MARAÑÓN, *La educación sexual y la diferenciación sexual*, València, *Generación Consciente*, 1910.

104. Fèlix Martí Ibáñez era fill de l'eminent pedagog Fèlix Martí Alpera. Vegeu P. CUESTA (ed.), *Fèlix Martí Alpera (1875-1946): La seva contribució a l'escola pública: En motiu del seu homenatge*, Barcelona, Graó,

obra escrita durant aquesta etapa i a la seva activitat política i mèdica, com a militant llibertari i com a psiquiatre i sexòleg. La preocupació de Martí Ibáñez per l'educació sexual es fa present en la seva obra *Higiene sexual*,¹⁰⁵ i en una fructífera col·laboració amb J. J. Pastor, editor d'una publicació periòdica important de nom *Estudis: Revista Eclèctica* (abans *Generació Conscient*). Aquesta revista tenia una secció anomenada «Consultori psíquic-sexual»¹⁰⁶ des d'on Martí Ibáñez orientava els lectors que enviaven les seves consultes anònimes.

D'altra banda, cal fer menció de la incorporació, en aquests últims moments, de dues joves universitàries, María Zambrano i Hildegart Rodríguez, que van tenir un paper rellevant en el conjunt del moviment per a l'educació social de la sexualitat. María Zambrano va ser l'ànima en la fundació de la LES (Lliga d'Educació Social) i responsable, l'any 1939, d'un curs titulat «L'amor al segle XX».¹⁰⁷ Hildegart Rodríguez, al seu torn, periodista, advocada i protagonista d'una truculenta i breu trajectòria vital,¹⁰⁸ va tenir un paper de primer ordre en el conjunt del moviment reformista, principalment per la seva participació en la fundació de la Lliga Espanyola per a la Reforma Sexual sobre Bases Científiques, filial de la Weltliga für Sexual Reform, fundada l'any 1928 a Alemanya —ja ho hem dit— per Ellis, Foerel i Hirschfeld.¹⁰⁹ És autora almenys de dos llibres titulats *La rebel·lia sexual de la joventut* (1931) i *Malthusianisme i neomalthusianisme* (1932).¹¹⁰ Les idees d'Hildegart so-

1979. Sobre Martí Ibáñez, vegeu J. V. MARTÍ i A. REY, «Félix Martí Ibáñez: Aportación biográfica a su etapa española (1911-1939)», *Medicina & Historia*, núm. 2, quarta època (2001), p. 1 i s.

105. F. MARTÍ, *Higiene sexual*, València, Biblioteca de Estudios, 1936.

106. El consultori va funcionar des del gener de 1936 fins al juny de 1937. Aquest recull d'orientació psicopedagògica sobre sexualitat humana el publicarà Tusquets molts anys després; vegeu F. MARTÍ, *Consultorio psíquico-sexual*, Barcelona, Tusquets Editor, 1975.

107. No és gaire coneguda aquesta empresa de María Zambrano. Els títols de les lliçons eren: 1, «Fenomenologia de l'amor»; 2, «L'amor com a fet social»; 3, «Amor i expressió»; 4, «Forma i estil en l'amor»; 5, «La idea de la diferenciació sexual»; 6, «L'amor al final del Romanticisme»; 7, «Variació en la idea de la dona i en la vida femenina»; 8, «Evolució de la idea de l'amor»; 9, «La situació de la postguerra»; 10, «El problema en l'actualitat». Vegeu A. STANTON, «Alfonso Reyes y María Zambrano, una relación epistolar», a *Homenaje a María Zambrano*, Mèxic, Colegio de México, 1998, p. 124.

108. La vida de Hildegart Rodríguez ha passat a la literatura i al cinema (*La Virgen Roja*, *Proyecto Hildegart*, *Mi hija Hildegart*, etc.). Amb una personalitat activa i una intel·ligència brillant, als divuit anys s'havia llicenciat en dret, i havia publicat una bona quantitat de llibres i articles; però l'any següent va morir assassinada per la seva mare. Sobre la curta però intensa vida d'aquest personatge vegeu R. CAL, *A mí no me doblega nadie: Vida y obra de Aurora Rodríguez (Hildegart)*, Sada (A Coruña), Edicions do Castro, 1991.

109. Á. LLORCA, *Revista Española de Sexología*, núm. 69 (1995), *La Liga Mundial para la reforma sexual sobre bases científicas (1928-1935)*, monogràfic.

110. Una antologia de la seva obra es troba a H. RODRÍGUEZ, *El problema sexual tratado por una mujer española*, Madrid, Morata, 1977.

bre educació sexual coincidien amb les defensades des de la Weltliga: una pedagogia sexual científica, instrucció sexual per a adults i esclariment sexual per als infants, defensa de l'amor lliure i responsable, i formació dels encarregats de l'educació sexual en els aspectes biològics, psicològics i sociològics del sexe.

L'any que va morir Hildegart, la Lliga per a la Reforma Sexual, que disposava d'una Secció de Pedagogia Sexual presidida per Huerta Naves, va organitzar les Primeres Jornades Eugèniques Espanyoles, amb seu a Madrid, en col·laboració amb l'equip que editava la *Gaceta Médica Española* i amb els estudiants de la FUE de Medicina.¹¹¹ L'estructura de les Jornades incloïa diferents cursets, un dels quals estava dedicat a educació sexual a la llar i a l'escola. La participació es pot qualificar de molt nombrosa, i entre els ponents hi havia pedagogs, com Luis Huerta, organitzador de les Jornades; juristes, com Quintiliano Saldaña;¹¹² literats, com Pío Baroja; professors universitaris de diferents especialitats; religiosos; feministes; metges, com Juarros i Rodríguez Lafora, autors de sengles ponències sobre l'amor venal i sobre pedagogia sexual respectivament. Els textos de les ponències dels més de cinquanta conferenciants van ser publicats en dos volums,¹¹³ que es poden considerar com el certificat d'un canvi qualitatiu i conjuntural, els efectes del qual van desaparèixer el dia següent de la instauració del règim franquista sis anys després.

3. Epíleg

Podem dir, per concloure, que les iniciatives que es van dur a terme durant aquest període difícilment podien operar un canvi radical de les concepcions de la moral sexual tradicional. Ni l'ètica no admet canvis per decret, ni els efectes d'una productivitat moral mil·lenària caracteritzada per l'acomodació dels subjectes a l'ocultació, a la repressió i, per tant, a la doble moral, no es poden fer desaparèixer mitjançant estratègies a curt termini. Ben al contrari, la normalització d'un àmbit tan moralment deteriorat com el de la sexualitat en el període estudiat requeria qualche cosa més que proclames revolucionàries o reformes conjunturals. Ni els reformadors més moderats ni els revolucionaris més radicals van tenir en compte el factor temps; no va ser possible tampoc, si parlem d'Espanya, la conti-

111. L'any 1928 ja s'havia intentat l'organització d'un Curs eugènic espanyol, que es va arribar a inaugurar però que va ser suspès per l'autoritat governativa.

112. Saldaña va ser un dels pocs juristes sociòlegs que van donar resposta a les demandes d'inclusió de la nova sociologia científica en la investigació sexològica. Vegeu Q. SALDAÑA, *Siete ensayos sobre sociología sexual*, 2a ed. Madrid, Mundo Latino, 1929.

113. E. NOGUERA i L. HUERTA (dir.), *Genética, eugenesia y pedagogía sexual*, Madrid, Javier Morata, 1934, 2 v.

nuïtat en la recerca ni la saludable pedagogització que alguns reclamaven. A més, la representació del període mostra un escenari en absolut adient per a l'estratègia pactista, l'única que ha donat algun resultat en temes de moral al llarg de la història; més bé, allò que es veu és un paisatge d'enfrontaments, que sempre resulta moralment pernicios.

L'any 1913, F. Climent Terrer traduïa per als lectors espanyols un llibre del nord-americà Orison Swett Marden amb un títol revelador: *El crim del silenci*. L'obra està destinada a demostrar «la necessitat imperiosa d'instruir la joventut en tot allò que no pot ignorar», segons es pot llegir al subtítol. Només alguns dels reformadors més clarividents van concedir al tema de l'esclariment de la sexualitat la importància cabdal que tenia en aquells moments. Els més la van arribar a incloure com un més entre el conjunt d'objectius de l'educació sexual.

D'altra banda, no tots van arribar a entendre que l'assumpció per part de la pedagogia dels objectius generals de l'educació sexual (coeducació, igualtat dels sexes, esclariment de la sexualitat, etc.) i l'avenç cap a una nova moral sexual no només eren elements de millora personal, sinó que estaven directament implicats en l'objectiu més global de la nova societat que el nivell de progrés requeria. Finalment, no tots van arribar a entendre tampoc que el manteniment d'una ètica de l'ocultació, amb la subsegüent doble moral que produïa, constituïa un fre per a la modernització i una font de prejudicis difícils de pal·liar mitjançant polítiques socials que no es plantejaven en cap cas prendre en consideració algunes de les causes primeres d'aquests prejudicis, com la desinformació sexual generalitzada o les taxes d'analfabetisme femení, entre d'altres.

Doncs bé, vist això, i al marge de la conclusió que cadascú pugui treure de la lectura d'aquestes dades i reflexions, per la nostra part pensem que, durant el període en estudi, no es va produir aquella primera revolució sexual de la qual parlen alguns historiadors entusiastes, i que l'acció de la croada regeneracionista no va arribar a canviar sinó aspectes molt superficials de la moral tradicional. Vistos els resultats de la també optimista revolució sexual dels anys seixanta, o els darrers resultats de l'educació sexual del present, sembla que tot condueix a parlar de la revolució sexual com d'una revolució pendent, o, potser millor, d'una revolució impossible.